

Drs. C.J.M. Spierings
Drs. L. Tjoonk

BOER EN LANDBOUWCOOPERATIE IN DRENTHE

Meningen t.a.v. de concentratiegedachte
bij coöperatieve organisaties in de zuivel- en in de aan- en verkoopsector

No. 2.3

L 26
2.3 c

Mei 1968



HOOFDST

Landbouw-Economisch Instituut
Conradkade 175 - 's-Gravenhage - Tel. 61.41.61

Publikatie toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding

128634

	Blz.
§ 4. Opvattingen t.a.v. service en voorlichting bij concentratie	52
§ 5. Wenselijkheid van samenwerking van de eigen aan- en verkoopcoöperatie in een groter verband	53
§ 6. Meninge n omtrent overdracht van de mengvoederfabricage	54
§ 7. Meninge n t.a.v. opheffing van de aan- en verkoopcoöperatie	56
§ 8. Meninge n omtrent enkele aspecten betreffende de interne organisatie bij aan- en verkoopcoöperaties	57
HOOFDSTUK V SAMENVATTING EN SLOTBESCHOUWING 59	

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
5. 1
6. A

Lijst van bijlagen	Blz.
1. Vragenlijst (verkorte vorm)	69
2. Mening van leiding en leden omtrent verdere samenwerking in de zuivel naar zuivelcoöperaties als A- of B-lid	71
3. Mening van leiding en leden over het zuivelplan bij zuivelcoöperaties als A- of B-lid	71
4. Mening van leiding en leden t.a.v. top- of kringcoöperatie bij zuivelcoöperaties als A- of B-lid	71
5. Mening van leiding en leden omtrent de melkprijs na eventuele concentratie bij zuivelcoöperaties als A- of B-lid	72
6. Mening van leiding en leden omtrent de wenselijkheid van samenwerking van de eigen zuivelcoöperatie bij coöperaties als A- of B-lid	72
7. Opvatting van leiding en leden t.a.v. een melkontvangstation bij zuivelcoöperaties als A- of B-lid	72
8. Mening van leiding en leden t.a.v. opheffing van de plaatselijke zuivelfabriek bij zuivelcoöperaties als A- of B-lid	72
9. Geraadpleegde literatuur	73

Woord Vooraf

Reeds enkele decennia wordt in de provincie Drenthe gestreefd naar samenwerking c.q. concentratie in de coöperatieve zuivelindustrie. Daartoe zijn in de loop der jaren diverse plannen opgesteld. Hoewel tot op zekere hoogte samenwerking tot stand is gekomen, verloopt deze volgens de voorstanders echter in een te traag tempo en is de bereikte samenwerking niet intensief genoeg.

Deze gang van zaken was voor de Werkcommissie Agrarisch-sociologisch-sociografisch Onderzoek van de Provinciale Onderzoek Commissie van de Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in Drenthe, aanleiding het Landbouw-Economisch Instituut te verzoeken een onderzoek in te stellen, dat in hoofdzaak is gericht op de mening van de Drentse boeren over samenwerking en concentratie in de coöperatieve zuivelindustrie. De coöperatieve aan- en verkoop is mede in het onderzoek betrokken, omdat in veel gevallen de zuivel en de aan- en verkoop binnen het organisatorische verband van één en dezelfde coöperatieve vereniging zijn gebundeld en bovendien omdat zich in de aan- en verkoopsector eveneens concentratietendenties voordoen.

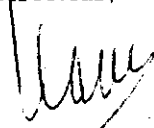
De beantwoording van de vraag of samenwerking c.q. concentratie in één of beide sectoren, economisch gezien, gewenst is valt buiten het kader van dit onderzoek.

In deze studie zijn de resultaten van het onderzoek neergelegd. De opzet en het verslag van het onderzoek zijn meermalen uitvoerig besproken in de Werkcommissie voor Agrarisch-sociologisch en sociografisch Onderzoek, die een belangrijk aandeel heeft gehad in de opzet en de uitvoering van dit onderzoek.

De wetenschappelijke verantwoordelijkheid blijft echter geheel voor rekening van het Landbouw-Economisch Instituut.

Het onderzoek werd verricht op de afdeling Streekonderzoek onder leiding van ir. A.L.G.M. Bauwens. Het is voorbereid door drs. F.J. Heunks en drs. L.Tjoonk. Na het vertrek van drs. F.J. Heunks heeft drs. C.J.M. Spierings de analyse en de verslaggeving verzorgd in samenwerking met drs. L. Tjoonk.

De Directeur,



(Dr. A. Maris)

's-Gravenhage, mei 1968

HOOFDSTUK I

Probleemstelling, opzet en uitvoering van het onderzoek; indeling van de studie

In de eerste paragraaf wordt als inleiding voor de probleemstelling het ontstaan en de huidige structuur van de zuivelindustrie in de provincie Drenthe, voorzover deze althans in het kader van dit onderzoek van belang zijn, geschetst. Paragraaf 2 geeft een omschrijving van de problematiek waarmee de zuivelindustrie thans worstelt. In paragraaf 3 komen vervolgens de opzet en de uitvoering van het onderzoek aan de orde, terwijl in de laatste paragraaf een indeling van de studie wordt gegeven.

§ 1. Ontstaan en structuur van de Drentse zuivelindustrie 1)

Nadat in 1887 voor het eerst de fabriekmatige zuivelbereiding in het Drents Landbouw Genootschap (D.L.G.) ter sprake was gekomen, werd in 1888 met steun van het D.L.G. de eerste boterfabriek in de provincie Drenthe in Rogat gesticht. Tegen het einde van de vorige eeuw nam het aantal fabriekjes, meest nog handkrachtbedrijfjes, hand over hand toe. Vrijwel ieder dorp of gehucht had zijn fabriekje, soms zelfs meer dan één. Omstreeks 1900 schat Boyenga het aantal fabrieken in Drenthe dan ook op ongeveer 100; waarvan de meeste de coöperatieve verenigingsvorm als grondslag hadden. In al deze bedrijven werd uitsluitend boter gemaakt. Als reden voor het ontstaan van fabrieken op coöperatieve grondslag noemt Boyenga de gemeenschapszin van de Drentse boeren, hun overtuiging dat men te zamen meer kan bereiken dan alleen en hun besef dat men nooit aan anderen moet overlaten wat men zelf kan doen. De particuliere zuivelfabrieken konden dan ook niet veel vat krijgen op de Drentse boeren. Van het geringe aantal particuliere fabrieken verdween de laatste in 1940 door verkoop aan de coöperatieve vereniging Rogat.

Aanvankelijk was er tussen de coöperatieve verenigingen weinig onderling contact; hierin kwam echter verandering toen in 1897 op initiatief van de coöperatieve zuivelfabriek Grollo de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe werd opgericht.

1). De inhoud van deze paragraaf is ontleend aan:

Tj.W.Boyenga: De start van de D.O.M.O.

Rapport van de Werkgroep ter bestudering van de organisatorische verhoudingen tussen de Drents-Groningse Zuivelbond en D.O.M.O.-Bedum.

Thans zijn alle Drentse zuivelfabrieken lid van deze Bond. Zijn werkterrein ligt voornamelijk op organisatorisch terrein. Pas in 1961 besloot de ledenvergadering de statuten zodanig te wijzigen, dat bindende besluiten kunnen worden genomen. Per 1 januari 1963 kwam een fusie tot stand tussen de Drentse en de Groningse Bond en werd de naam gewijzigd in Drents-Groningse Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken.

Na 1900 nam de melkproduktie in Drenthe sterk toe als gevolg van diverse factoren, waarvan het op grote schaal in cultuur brengen van woeste grond wel de belangrijkste is. De toenemende melkproduktie plaatste niet alleen verschillende fabrieken voor de noodzaak hun verwerkingscapaciteit uit te breiden, doch had tevens tot gevolg dat er een afzetprobleem voor de ondermelk ontstond. Tot dusverre werd nl. de melk uitsluitend tot boter verwerkt. Aangezien de uitbreiding van de varkensstapel geen gelijke tred hield met de stijging van de melkproduktie, ontstond er een overschot aan ondermelk. Bovendien nam door het toenemend gebruik van mengvoeders de vraag van de boeren naar ondermelk af. Daarom werd uitgezien naar andere verwerkingsmogelijkheden van de melk en ontstonden omstreeks 1925 de eerste kaasmakerijen. Geleidelijk aan moesten de bestaande kaasmakerijen worden uitgebreid, terwijl tevens andere fabrieken die tot dusverre nog alleen boter maakten overgingen tot het stichten van een kaasmakerij. Ook schaften enkele fabrieken installaties aan voor de bereiding van melkpoeder, gecondenseerde melk en spraypoeder.

Inmiddels was het aantal zuivelfabrieken in Drenthe gedaald van omstreeks 100 in 1900 tot 56 in 1935. Van deze 56 fabrieken hadden er in laatstgenoemd jaar 22 een kaasmakerij, 9 een Hatmakerpoederinstallatie, 1 een spraypoederinstallatie en 2 een condensinstallatie.

Omdat de melkaanvoer echter bleef stijgen, brak spoedig het moment aan waarop opnieuw een groot overschot aan ondermelk ontstond. Dit was in 1937 voor de Drentse Zuivelbond aanleiding een commissie in te stellen, die tot taak kreeg een onderzoek te verrichten naar de mogelijkheden de ondermelk tot een zo hoog mogelijke waarde te brengen. De commissie zag hiertoe mogelijkheden door een betere benutting van de bestaande verwerkingsmogelijkheden en adviseerde de Bond een vereniging op te richten die als schakel kon fungeren tussen de fabrieken die een overschot aan ondermelk hadden en fabrieken die een overcapaciteit hadden. In 1938 werd op voorstel van de Bond besloten een dergelijke vereniging op te richten die de naam kreeg "Drentse Ondermelk Organisatie D.O.M.O.". Bij de oprichting traden 15 coöperatieve zuivelfabrieken als lid toe. Het doel van de D.O.M.O. was in eerste instantie de verkoop van ondermelk voor gezamenlijke rekening; de vereniging beschikte toen zelf nog niet over verwerkingsmogelijkheden.

Al spoedig kwam er een grote verandering in het werk van de D.O.M.O. door de grote daling van de melkproduktie tijdens de Tweede Wereldoorlog, waardoor het overschot aan melk omsloeg in een steeds groter wordend tekort. De oorspronkelijke werkzaamheden van de D.O.M.O. moesten dan ook in 1941 worden gestaakt. Door de instanties belast met de voedselvoorziening kreeg de D.O.M.O. toen tot taak de regeling van het vervoer, de verwerking en de afrekening van alle Drentse melk.

Reeds in 1944 werd door het bestuur van de D.O.M.O. een studiec om-

missie ingesteld die zich heeft beraden over de werkzaamheden van de D.O.M.O., zodra weer normalere tijden zouden aanbreken. In 1946 sprak deze commissie zich uit voor de stichting van een centraal melkproduktbedrijf. Omdat de hoge bouwkosten een bezwaar zouden vormen voor de stichting van een geheel nieuw bedrijf, werd de voorkeur gegeven aan het aankopen en geleidelijk uitbreiden van een bestaande fabriek. In 1948 slaagde het bestuur van de D.O.M.O. erin de coöperatieve zuivelfabriek Beilen over te nemen, waardoor de grondslag werd gelegd voor het centrale melkproduktbedrijf. De naam van de vereniging werd gewijzigd in "Coöperatief Melkproduktbedrijf G.A. D.O.M.O., Beilen"; tevens werden de statuten aangepast aan de gewijzigde situatie. De nieuwe statuten behelzen o.a. de bepaling dat het bestuur de ledenfabrieken kan verplichten maximaal 10% van de door veehouders geleverde melk aan de D.O.M.O. te leveren en voorts de bepaling, dat de ledenfabrieken de toestemming van het bestuur nodig hebben voor het maken van produkten die tot dusverre nog niet werden gefabriceerd.

Nadat in 1948 een aantal zuivelfabrieken bedankten als lid van de D.O.M.O. is het ledental nadien weer toegenomen. Thans zijn alle Drentse en een aantal Groningse coöperatieve zuivelfabrieken lid.

De verdere ontwikkeling van de D.O.M.O. verliep als volgt:

- 1950. Ingebruikneming van een nieuwe poederfabriek
- 1952. De consumptiemelkvoorziening in de stad Groningen wordt ter hand genomen. Dit leidt tot de bouw van een moderne melkinrichting in deze stad.
- 1952. Stichting van een laboratorium voor onderzoek en research.
- 1956. Treffen van een afzetregeling voor de Friese Vlag-koffiemelk in het werkgebied van de D.O.M.O. met de Coöperatieve Condensfabriek "Friesland" te Leeuwarden.
- 1956. De C.C.F. en de D.O.M.O. nemen gezamenlijk de condensfabriek "Ommelanden" te Groningen over.
- 1957. De C.C.F. en de D.O.M.O. stichten gezamenlijk de coöperatieve bottelfabriek "Rivella" te Wolvega.
- 1958. De C.C.F. en de D.O.M.O. stichten gezamenlijk de coöperatieve veevoederfabriek "Sloten" te Sloten.
- 1960. De Coöperatieve Condensfabriek "Gelderland-Overijssel" te Deventer treedt toe als lid van de coöperatieve veevoederfabriek "Sloten".
- 1963. De Coöperatieve Zuivelexport- en verwerkingsvereniging "Brabant" treedt eveneens toe als lid van de Coöperatieve veevoederfabriek "Sloten".
- 1963. De ledenvergadering van de D.O.M.O. besluit een fusie aan te gaan met de Coöperatieve Fabriek van Melkprodukten te Bedum. Als gevolg hiervan werd de naam "Coöperatieve Melkproduktenbedrijf G.A. D.O.M.O. Beilen" gewijzigd in "Coöperatieve Melkproduktenbedrijven "D.O.M.O.-Bedum" G.A.

De stormachtige groei van de D.O.M.O., die van jaar tot jaar meer melk ontving, wierp als vanzelf problemen op. Bovendien werden de eisen, die aan de zuivelindustrie werden gesteld, steeds zwaarder. Deze factoren waren voor de besturen van de Drentse Zuivelbond en de D.O.M.O. aanleiding een zuivelplan voor Drenthe te laten opstellen. Het rapport

werd gepubliceerd in 1950. Als aanvulling hierop verscheen in 1955 een tweede rapport. Geen van beide plannen leidden evenwel tot praktische resultaten. Ten dele was dit een gevolg van de snelle economische ontwikkeling, waardoor bepaalde gedachten reeds waren verouderd eer ze in toepassing konden worden gebracht; anderdeels werden bepaalde voorstellen door de Drentse zuivelindustrie van de hand gewezen.

In 1959 werd besloten opnieuw een commissie in te stellen, die tot taak kreeg na te gaan hoe de verdere ontwikkeling van de Drentse zuivelindustrie moest zijn, ten einde de waarde van de Drentse melk zo hoog mogelijk te kunnen opvoeren. In 1960 bracht de commissie rapport uit (het z.g. 3e zuivelplan). Spoedig daarna, in 1961, werd wederom door de Bond en de D.O.M.O. een zuivelplancommissie ingesteld die tot taak kreeg, voortbouwend op het raamrapport van de vorige commissie, te komen met concrete voorstellen, daarbij in het bijzonder de invoering van een gelijke netto melkprijs in de gehele provincie Drenthe in haar beschouwingen betreffend. Deze commissie deed in 1964 het 4e zuivelplan het licht zien.

De 3 kernpunten uit dit plan zijn:

- a. De vorming van één provinciale eenheid.
- b. Een netto melkprijs voor alle boeren in dit gebied.
- c. Samenvoeging van de Bond en de D.O.M.O.

De beide laatste zuivelplannen spreken zich uit voor de vorming van één topcoöperatie die de gehele provincie Drenthe bestrijkt. Inmiddels zijn echter enkele vormen van streeksamenwerking ontstaan, die indruisen tegen deze plannen. Zo ontstonden kringcoöperaties rondom Hoogeveen (de D.O.C.) en rondom Emmen (de Cominzo).

In organisatorisch opzicht zijn thans alle Drentse zuivelfabrieken lid van D.O.M.O. - Bedum. Deze coöperatie kent 4 categorieën leden, nl. A-, B-, C- en D-leden. Op het tijdstip van de enquête (december 1965) waren er van de Drentse zuivelcoöperaties 21 A-lid, 16 B-lid en 5 C-lid. Het verschil tussen A- en B-leden 1) enerzijds en C- en D-leden anderzijds is hierin gelegen, dat A- en B-leden één of meer fabrieken exploiteren, terwijl C- en D-leden niet meer over een verwerkingsapparaat beschikken.

1). A-leden: rechtspersoonlijkheid bezittende verenigingen of vennootschappen die één of meer zuivelfabrieken op coöperatieve grondslag exploiteren en die verplicht zijn alle melk die zij overeenkomstig artikel 14 van de statuten ter beschikking hebben, aan de vereniging te leveren.

B-leden: rechtspersoonlijkheid bezittende verenigingen of vennootschappen die één of meer zuivelfabrieken op coöperatieve grondslag exploiteren en die het recht hebben, de melk die zij overeenkomstig artikel 14 van de statuten ter beschikking hebben, geheel of gedeeltelijk aan de vereniging te leveren.

In het kader van dit onderzoek zijn de A- en B-leden de belangrijkste categorieën: A-leden zijn verplicht de beschikbare melk 1) aan D.O.M.O. Bedum te leveren, B-leden hebben daartoe het recht.

Voorts zijn alle Drentse zuivelfabrieken met uitzondering van D.O.M.O.-Bedum, dat buitengewoon lid is, lid van de Drents-Groningse Zuivelbond.

Naast de twee reeds genoemde organisaties die op het terrein van de melkverwerking in Drenthe werkzaam zijn, dient nog genoemd te worden de Nationale Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale (N.C.Z.). Deze verkoopcentrale omvat 3 afdelingen; nl. één voor de afzet van boter (N.Z.B.), één voor de afzet van kaas (N.C.K.) en één voor de afzet van melkpoe-der (N.C.M.). Sommige Drentse fabrieken zijn wel, andere daarentegen niet aangesloten bij de N.C.Z.

§ 2. De problematiek van de Drentse zuivelindustrie

In de ontwikkeling van de Drentse zuivelindustrie, zoals deze in de vorige paragraaf is beschreven, ligt de problematiek waarmee deze thans worstelt, opgesloten. Na een groei van het aantal fabrieken die omstreeks 1900 zijn top bereikte, neemt het aantal af. Het opheffen van bedrijven door liquidatie, door fusie en de stichting van de D.O.M.O., hebben geleid tot het ontstaan van coöperaties met een groter werkgebied. Dit laatste woord kan in dit verband zowel geografisch als functioneel worden opgevat. In eerstgenoemd opzicht wordt gedacht aan de opheffing van bedrijfjes, waarbij hun verzorgingsgebied wordt overgenomen door andere fabrieken die daarna een groter rayon bestrijken en derhalve een grotere omzet bereiken. In de specifieke functie van de betrokken coöperaties behoeft dit echter geen verandering te brengen. De oprichting en de verdere ontwikkeling van de D.O.M.O. daarentegen is een voorbeeld van het ontstaan van een samenwerkingsvorm, die juist in het leven is geroepen om het functioneel werkterrein uit te breiden ten behoeve van de aangesloten plaatselijke coöperatieve verenigingen.

De ontwikkeling welke de Drentse zuivelindustrie heeft doorgemaakt, werd veelal meer of minder bemoeilijkt door weerstanden bij de leden.

1) Krachtens artikel 14 van de statuten van D.O.M.O. - Bedum wordt onder beschikbare melk verstaan: de van veehouders en rechtspersoonlijkheid bezittende melkveehoudersverenigingen ontvangen hoeveelheid melk, verminderd met de tot consumptiemelk en consumptiemelkprodukten verwerkte hoeveelheid melk en voorts verminderd met de aan veehouders en eerdergenoemde melkveehoudersverenigingen teruggeleverde hoeveelheid ondermelk en karnemelk indien en voor zover deze niet door oplossing van poeder zijn verkregen.

Dergelijke weerstanden traden bijvoorbeeld op bij het omzetten van de handkrachtfabriekjes in stoomfabrieken omstreeks de eeuwwisseling. Een kwart eeuw later verliep het stichten van kaasmakerijen evenmin zonder weerstanden op te wekken; er bestond toen een grote tegenstelling tussen enerzijds de varkenshouders, die nog wel een hoog percentage ondermelk wilden terugontvangen en tegenstanders waren van een kaasmakerij en anderzijds de boeren die geen prijs stelden op het terugontvangen van ondermelk en voorstander waren van een kaasmakerij. In de ene plaats waren de voorstanders, elders de tegenstanders in de meerderheid. De zuivelplannen die na de Tweede Wereldoorlog zijn uitgebracht en in brede kring besproken zonder dat evenwel de beoogde doeleinden konden worden verwezenlijkt, duiden erop dat ook in het huidige tijdsbestek weerstanden het samengaan in groter verband vertragen of verhinderen. De indruk bestaat bij de Werkcommissie voor Agrarisch-sociologisch en -sociografisch Onderzoek van de Provinciale Onderzoekcommissie van de Stichting voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in de provincie Drenthe, dat een dergelijke afwijzende houding van de landbouwers ten opzichte van de concentratiegedachte vaak niet gebaseerd is op economische motieven, maar dikwijls wordt beheerst door factoren die nauw samenhangen met de sociale structuur van het Drentse platteland en de historisch gegroeide gedachtenwereld van de Drentse boeren. Het betreft hier in concreto de beantwoording van de vraag: "Welke zijn de meningen, opvattingen en houdingen van de Drentse boeren ten aanzien van de concentratiegedachte bij landbouwcoöperaties"? Alvorens nader op deze vraag in te gaan leek het wenselijk aandacht te schenken aan de mate waarin de geënquêteerde boeren deelnemen aan de coöperatieve verenigingen en tevens hoe zij over de landbouwcoöperatie in het algemeen denken. Men dient te bedenken dat het onderzoek betrekking heeft op een geselecteerde groep boeren. Uit de opzet van het onderzoek (§ 3) vloeit nl. voort dat alleen boeren, die tenminste van één coöperatieve vereniging lid zijn, bij het onderzoek zijn betrokken.

1. In welke mate nemen de geënquêteerde boeren deel aan coöperatieve verenigingen ?

De deelneming aan coöperaties kan worden gezien naar twee aspecten, nl. het verenigingsaspect en het zakelijk aspect. Beide hangen nauw met elkaar samen.

Er bestaat een grote complexiteit betreffende het aantal coöperaties en de mate van deelneming. 1) Een boer kan lid zijn van verschillende coöperatieve organisaties. Daarbij dient men dan wel te bedenken, dat er niet altijd een uitputtend gebruik kan en zal worden gemaakt van de coöperatieve mogelijkheden. Een boer kan bijvoorbeeld graan telen of suikerbieten, etc. verbouwen zonder dat hij lid is van een verkoopcoöperatie of coöperatieve suikerfabriek.

1). E. Abma: Boer en Coöperatie in Nederland. Deel I, Wageningen, 1956.
E. Abma, D.H. Franssens en E.W. Hofstee: Boer en Coöperatie in
Zelhem, Assen. 1956.

Bovendien komen in de ene streek meer coöperaties voor dan in de andere. Het was wenselijk een indruk te verkrijgen van de betrekkingen welke de boeren met coöperatieve verenigingen onderhouden.

Voor wat het zakelijke aspect betreft is het van belang te weten door wie en in welke mate zakelijke betrekkingen in de vorm van levering aan of afneming van de coöperatieve verenigingen worden onderhouden. In het onderhavige onderzoek is getracht hieromtrent eveneens gehformeerd te raken.

2. Hoe denken de geënuquêteerde boeren over de landbouwcoöperatie in het algemeen ?

Bij het stellen van vragen naar de mening over de landbouwcoöperaties in het algemeen is het niet denkbeeldig, dat de verkregen antwoorden slechts betrekking hebben op een bepaalde coöperatie welke door de ondervraagde wordt gezien als "de" coöperatie. Een boer zal aan de coöperatieve vereniging denken welke in zijn bestaan de belangrijkste plaats inneemt, zodat hij niet gemakkelijk tot een algemeen begrip zal komen. Dit is echter niet zo erg, want het zal juist op grond van bijzondere ervaringen zijn dat zijn opvatting wordt bepaald.

Met de vraag of een boer zich voor- of tegenstander van de coöperatie noemt, loopt men dan ook het gevaar een min of meer onvolledig beeld te krijgen van zijn werkelijke standpunt. Uit reeds eerder verricht onderzoek 1) bleek het gewenst eveneens te informeren naar de mening of men de coöperatie dan wel de particuliere handel en industrie als de sterkste wenst te zien in de zuivel- en in de aan- en verkoopsector. Op deze wijze kan de mening van een boer op een meer genuanceerde wijze worden weergegeven.

3. Welke zijn de meningen, opvattingen en houdingen van de geënuquêteerde boeren ten aanzien van de concentratiegedachte bij landbouwcoöperaties ?

Het zwaartepunt van het onderzoek ligt bij de beantwoording van deze vraag. Hieromtrent is nog niet eerder onderzoek verricht; wel is in een aantal publikaties 2) de positie van de leden en de leiding van plaatselijke coöperaties belicht. Aan deze publikaties zijn de volgende beschouwingen ontleend.

De positie van de leden

In veel gevallen is de boer gehecht aan zijn plaatselijke coöperatie. Deze gehechtheid berust op een drietal functies die de coöperatie voor hem heeft. Het betreft in de eerste plaats een psychologische functie. Deze psychologische functie zal met name voor de oudere boeren gelden. Zij zien de coöperatie als iets dat oud en vertrouwd is. Voor de jongere boeren zal deze overweging echter minder sterk gelden. In de tweede plaats kan genoemd worden de sociale functie.

1). E. Abma: Boer en Coöperatie in Nederland, blz. 25 e.v.

2). Bijlage 9 geeft een overzicht van de geraadpleegde literatuur.

De coöperatie als plaatselijk bedrijf neemt een belangrijke plaats in in de dorpssamenleving en vervult daar sociale en culturele taken. Juist als plaatselijke instelling is de coöperatie aangepast aan de lokale behoeften en gewoonten. De derde functie van de coöperatie is van economisch-organisatorische aard. Het lid kan zijn economisch belang niet zelf behartigen en heeft deze gedelegeerd aan een bestuur. Tussen het lid en het bestuur bestaat een vertrouwensrelatie en wel één van persoonlijk vertrouwen. Dit persoonlijk vertrouwen is mogelijk doordat het lid het gehele leven van de bestuursleden doorziet. Bovendien heeft het lid enig inzicht in het plaatselijke bedrijf. Hij overziet de zaak in globale lijnen, en voor zover moet en kan hij het bestuur dus vertrouwen.

Doorgaans zal het lid geen zelfstandige mening hebben over het beleid van het bestuur. Ook weet hij er weinig van: hij staat naast de besluitvorming. Het bestuur behartigt het economische belang van de leden op basis van persoonlijk vertrouwen en het globale inzicht dat het lid heeft in het plaatselijke bedrijf. Het ontbreekt overigens niet aan verdere controle mogelijkheden voor de leden. In de eerste plaats is er de concurrentie tussen coöperatie en particuliere handel. Bovendien merkt de boer in zijn portemonnaie of de zaken goed gaan. Gaat er iets mis, dan kan hij tenslotte nog de vergaderingen bezoeken en daar zijn kritiek uiten.

In dit economisch-organisatorische vlak betekent concentratie dus een omverwerping van een bestaande structuur. Door concentratie verliest het lid het overzicht over het coöperatieve bedrijf. Ook kent hij de leden van het bestuur dan dikwijls niet meer persoonlijk. Het schenken van persoonlijk vertrouwen wordt daardoor bemoeilijkt. Ook de controle mogelijkheden zullen minder worden.

De positie van de leiding

De besturen van plaatselijke coöperaties zijn er in de loop van de tijden slechts schoorvoetend toe overgegaan de dagelijkse beslissingen over te laten aan een functionaris (beheerder, zaakvoerder, kassier, administrateur of directeur). Meestal heeft het bestuur nu een eigen taak naast de directeur. Het bestuur bepaalt het beleid, de directeur is belast met de dagelijkse leiding van het bedrijf. Verder is er een commissie van toezicht (raad van toezicht of raad van commissarissen) welke namens de leden controle uitoefent op het bestuur.

De bestuursleden en de leden van de commissie van toezicht hebben vrijwel nooit enig materieel voordeel bij hun functie. De waarde ervan is meer sociaal-psychologisch van aard. De bestuursfunctie vormt een bevestiging van sociaal aanzien of een onderscheiding die tot sociaal aanzien leidt. Voor de meeste bestuursleden ligt de bevestiging welke hun functie hen schenkt op lokaal niveau. Zij zijn nl. veelal volledig ingesteld op het plaatselijke coöperatieve bedrijf. Ook bij hen kunnen dan weerstanden rijzen wanneer zij door concentratieplannen genoodzaakt worden in grotere eenheden te gaan denken. Hun verantwoordelijkheden zien zij vooral op lokaal niveau. De autonomie van het plaatselijke bedrijf wordt door hen veelal als onaantastbaar gezien.

Ook bij de directeur zijn weerstanden tegen concentratie begrijpelijk. Hij heeft weliswaar een volledig bezoldigde functie, het gaat hem dus

niet zozeer als de bestuursleden en de commissarissen om sociaal aanzien door plaatselijke autonomie. Doch ook zijn positie is kwetsbaar. Hij heeft nl. een vertrouwensfunctie, gebaseerd op een relatie van persoonlijk vertrouwen met het bestuur. Wanneer nu plannen rijzen tot concentratie wordt in beginsel de positie van de directeur discutabel gesteld.

Uit voorgaand literatuuronderzoek blijkt in grote trekken, dat weerstanden van leden van coöperaties kunnen worden gevormd door dreigende aantasting van respectievelijk de psychologische, sociale en economische functies van de plaatselijke coöperatie. Wat betreft de psychologische functie is het o.a. van belang na te gaan of de desbetreffende respondent het jammer vindt als het plaatselijke bedrijf zou worden opgeheven.

Wat de sociale functie van de plaatselijke coöperatie betreft zou o.m. kunnen worden nagegaan of het dorp minder mee gaat tellen, wanneer het coöperatieve bedrijf minder zelfstandig of opgeheven zou worden. De coöperatie oefent op sociaal en cultureel terrein verschillende activiteiten uit, welke bij samenwerking c.q. concentratie wellicht kunnen veranderen of de kans lopen te verdwijnen. In dit verband kan worden ingegaan op de vraag of de leden de vergaderingen van de plaatselijke coöperaties bezoeken.

De economisch-organisatorische functie van de plaatselijke coöperatie wordt, zo is gebleken, vaak bedreigd geacht wanneer de vertrouwensrelatie tussen leden en bestuur zou moeten plaatsmaken voor een zakelijke relatie met een bovenlokaal coöperatief bedrijf. Daarom is de vraag belangrijk naar eventuele aantasting van het belang van de boeren door de concentratie. Dit geldt ook voor de vraag naar de mogelijkheden van controle op bovenlokale coöperaties. Eveneens is van belang de eventuele vrees voor te grote machtsvorming door deze coöperaties. Tenslotte is vaak doorslaggevend of men van eventuele concentratie een financieel nadeel dan wel voordeel verwacht.

Aan de bestuursleden van de plaatselijke coöperaties zal gevraagd worden in welke mate zij gehecht zijn aan hun functie. Ook hun standpunt ten aanzien van de noodzaak van concentratie en de gevolgen daarvan voor de coöperatie waarvan zij bestuurslid zijn, zal verhelderend werken inzake hun positie.

Het een en ander mondt uit in een vragenlijst welke aan het verslag is toegevoegd. (vgl. bijlage 1).

§ 3. Opzet en uitvoering van het onderzoek

De zuivelindustrie in de provincie Drenthe vertoont een zeer gevarieerd beeld. Er zijn zowel coöperatieve verenigingen met een grote, als met een kleine melkanvoer; sommige verwerken alle melk zelf, andere een gedeelte en weer andere, de zogenaamde melkontvangstations, laten alle melk van hun leden elders verwerken. Het een en ander hangt nauw samen met de aard van het lidmaatschap van D.O.M.O.-Bedum (A-, B- of C-lidmaatschap). Ook het produktenassortiment loopt van fabriek tot fabriek uiteen; sommige maken slechts één produkt (boter), andere twee of meer. Tot op zekere hoogte heeft er dus reeds samenwerking

c.q. concentratie in de Drentse zuivelindustrie plaats.

Het zojuist geschetste beeld wordt nog gecompliceerder wanneer ook de coöperatieve aan- en verkoop van landbouwbenodigdheden en landbouwprodukten in de beschouwingen wordt betrokken. Een aantal coöperatieve verenigingen legt zich nl. niet alleen toe op resp. de verwerking en afzet van de door hun leden aangevoerde melk, doch tevens op de levering van landbouwbenodigdheden (o.a. veevoer) en de afzet van landbouwprodukten (granen e.d.). Dit was één van de redenen om de coöperatieve aan- en verkoop mede in het onderzoek te betrekken. De andere reden hiervoor was, dat zich in de aan- en verkoopsector eveneens concentratietendenties voordoen: zo is met name de produktie van persprodukten (veekoekjes, brokjes en korrels) grotendeels geconcentreerd; daarentegen beschikken de meeste coöperaties zelf nog over een maal- en menginrichting. Om het beeld van de aan- en verkoop te completeren zij voorts nog vermeld, dat naast de zuivel- annex aan- en verkoopcoöperaties ook coöperatieve verenigingen voorkomen, welke zich uitsluitend bewegen op het terrein van de aan- en verkoop, en dat verder de particuliere handel en industrie een van streek tot streek verschillende rol van betekenis vervullen.

Voor dit onderzoek was het dan ook noodzakelijk een keuze te maken uit de veelheid en verscheidenheid van coöperaties. Bij deze keuze, welke tot stand kwam in overleg met de "Werkcommissie voor Agrarisch-sociologisch en-sociografisch Onderzoek" werd behalve de geografische spreiding over de provincie ook de verscheidenheid van coöperaties in aanmerking genomen. Op grond hiervan werden zowel zuivel- annex aan- en verkoopcoöperaties als zuivelcoöperaties, alsmede aan- en verkoopcoöperaties bij het onderzoek betrokken. Omdat het zwaartepunt van het onderzoek valt op de problematiek van samenwerking c.q. concentratie, bleef in de zuivelsector het onderzoek beperkt tot zuivelcoöperaties met een eigen verwerkingsapparaat; de zogenaamde melkontvangstations bleven derhalve buiten beschouwing. Verder werd onderscheid gemaakt tussen coöperaties met een grote en met een kleine melkaanvoer en werd rekening gehouden met de aard van het lidmaatschap van D.O.M.O.-Bedum (A- of B-lidmaatschap). In de aan- en verkoopsector werden slechts die coöperaties in het onderzoek opgenomen, die zelf over een maal- en menginrichting beschikken. In deze sector bleven derhalve de zogenaamde bestelverenigingen buiten het onderzoek.

Uiteindelijk is de keuze gevallen op de volgende coöperaties:

zuivelcoöperaties: Koekange, Uffelte, Assen en Gasselte;

zuivel- annex aan- en verkoopcoöperaties: Borger, Schoonebeek, Westerbork en Peize;

aan- en verkoopcoöperaties: Emmen. 1)

Gegeven een beperkt aantal te houden enquêtes, was het gewenst als uitgangspunt voor het verzamelen van de basisgegevens de werkgebieden van bovengenoemde coöperaties te kiezen.

1) De opzet en de omvang van het onderzoek leidde ertoe dit aantal tot één beperkt te houden.

Zou immers de keuze zijn gevallen op één of enkele gemeenten, dan bestond geen zekerheid dat alle typen van coöperaties in het onderzoek waren vertegenwoordigd; bovendien zou dan het onderzoek in sterke mate een lokaal karakter hebben gekregen.

Gelet op het beperkte aantal leidinggevenden (bestuursleden en leden van de commissie van toezicht)¹⁾ - ongeveer 10 per coöperatie - was het gewenst hen allen te enquêteren. Verder werden uit de ledenlijsten van de desbetreffende coöperatie 25 personen per coöperatie voor de enquête aangeschreven. In totaal werden eind 1965 99 leidinggevenden en 217 leden mondeling geënuquêteerd (een response van 96%). Voor wat de leden betreft is sprake van een disproportioneel gelede steekproef: het aantal geënuquêteerden is niet evenredig met het totale aantal leden per coöperatie. Bij de verwerking van de gegevens is hiermee echter rekening gehouden. Tenslotte werden ter nadere informatie gesprekken gevoerd met een aantal deskundigen op het terrein van de landbouwcoöperatie.

In dit onderzoek is gezocht naar samenhangen tussen een aantal aspecten waarin het verschijnsel samenwerking c.q. concentratie kan worden uiteengelegd. Wanneer in bepaalde opzichten de geconstateerde verschillen in de steekproef belangrijk zijn, dan mag worden aangenomen dat deze ook in het universum worden aangetroffen. Een betrouwbaar hulpmiddel om dit na te gaan, biedt de zogenaamde logaritmische- of labda-toets van Spitz²⁾, welke in dit onderzoek is toegepast.

§ 4. De indeling van de studie

Na de beschrijving van de probleemstelling en de opzet en uitvoering van het onderzoek volgt in hoofdstuk II de deelneming aan en de mening van een aantal boeren over de landbouwcoöperatie in het algemeen.

In de volgende twee hoofdstukken wordt nader ingegaan op de concentratiegedachte in de sector van de zuivel (hoofdstuk III) en de aan- en verkoop (hoofdstuk IV).

1). Ook wel raad van toezicht of raad van commissarissen geheten.

2). J.C.Spitz: De l-toets en de l^1 -toets, volwaardige vervangers van enkele gebruikelijke chi-kwadraattoetsen, in Med.Tijdschrift voor de Psychologie, 16e jaarg. (1966), blz. 68-88. De l-toets levert nagenoeg gelijke uitkomsten op als de chi-kwadraattoets. Beide toetsen zijn evenwel gebaseerd op absolute aantallen: om de onderlinge vergelijkbaarheid te vergemakkelijken, is gewerkt met percentages. Met behulp van de z.g. percentagetoets kan men op betrekkelijk snelle wijze een inzicht krijgen in een bepaalde samenhang of afwijking. Vgl. daartoe: L.J.J. de Bruyn en P.L.C. Nelissen: Onbehaaglijke stemming in Sociol. Gids, 13e jaarg. (1966), blz. 339.

Hoofdstuk V bevat een samenvatting en conclusies, waarin de belangrijkste aspecten naar voren worden gebracht. Waar dit mogelijk was is gezocht naar concrete aanknopingspunten. Dit hoofdstuk kan worden gelezen los van de rest van het verslag en kan dienen als uitgangspunt voor een verdere discussie.

HOOFDSTUK II

Deelneming aan en meningen over landbouwcoöperaties¹

In dit hoofdstuk zal worden ingegaan op enkele onderwerpen, welke een inzicht kunnen verschaffen in de betrekkingen van de geënuquêteerde Drentse boeren met de landbouwcoöperaties. In par. 1 komt de deelneming aan coöperatieve verenigingen aan de orde, onderscheiden naar een verenigings- en een zakelijk aspect. In een volgende paragraaf komen de meningen van deze boeren ter sprake omtrent de landbouwcoöperatie in zijn algemeenheid; daarbij wordt nagegaan of zij voor- of tegenstander zijn en wie ze als de sterkste in de sector van de zuivel en de aan- en verkoop wensen te beschouwen.

§ 1. De deelneming aan landbouwcoöperaties

De deelneming aan coöperatieve verenigingen kan worden onderscheiden naar het aantal coöperaties waarvan een boer lid is en naar de mate waarin gebruik wordt gemaakt van de specifieke diensten van coöperaties in de vorm van zakelijke relaties betreffende aan- en verkoop van produktiemiddelen en produkten.

Het verenigingsaspect en het zakelijke aspect hangen nauw met elkaar samen; beide kunnen elkaar wederkerig beïnvloeden. Het verkrijgen van een globale indruk heeft hierbij voorop gestaan.

De coöperatieve lidmaatschappen

Aan de hand van een lijst van mogelijke coöperaties is vastgesteld van hoeveel en van welke coöperaties de ondervraagden ten tijde van het onderzoek lid waren (zie vragenlijst: bijlage 1).

Het gemiddelde aantal lidmaatschappen bij de ondervraagden ligt rondom de negen: bij de leidinggevenden wat hoger dan bij de leden.

Tabel 1. Aantal coöperatielidmaatschappen bij leiding en leden (in %)

Ondervraagden met	Zuivelcoöp.		Zuivel-annex aan/verk.coöp.		Aan/verk. coöp.		Totaal	
	lei- ding ¹⁾	le- den	lei- ding	le- den	lei- ding	le- den	lei- ding	le- den
< 5 coöp.lidm.	9	20	2	2	-	12	5	15
5-10 " "	41	43	46	49	44	48	44	46
≥ 10 " "	50	37	52	49	56	40	51	39
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100

1). Onder leiding wordt verstaan: het bestuur en de commissie (of raad) van toezicht.

Dit is op zichzelf genomen niet zo'n vreemd verschijnsel. Hun instelling is waarschijnlijk wat meer op het coöperatieve gericht dan dit bij de leden het geval is. Het gemiddelde aantal lidmaatschappen van leidinggevend van zuivelcoöperaties, van zuivel- annex aan- en verkoopcoöperaties en van aan- en verkoopcoöperaties loopt slechts in geringe mate uiteen en ligt omstreeks de tien. T.a.v. de leden zijn de verschillen evenmin groot: gemiddeld acht lidmaatschappen bij leden van zuivelcoöperaties en negen bij zuivel- annex aan- en verkoopcoöperaties en bij aan- en verkoopcoöperaties. Bij nadere beschouwing blijkt, dat het enigszins lagere gemiddelde bij de ondervraagden van zuivelcoöperaties groten-deels kan worden toegeschreven aan de geënuquêteerden in Z.W.-Drenthe (Uffelte en Koekange). Dit houdt waarschijnlijk verband met regionale verschillen in de bedrijfspatronen, en daarmee samenhangend met het uiteenlopende nut dat een coöperatieve vereniging voor een bedrijf kan hebben.

Het verkrijgen van een algemene indruk ten aanzien van het coöperatielidmaatschap heeft echter voorop gestaan. Het is niet mogelijk precies aan te geven welke waarde aan het geconstateerde verschil kan worden toegekend. De indruk bestaat echter, dat het uiteenlopende gemiddelde aantal lidmaatschappen van landbouwcoöperaties onder de leidinggevend van geen en onder de leden van slechts geringe afwijkende betekenis zal zijn.

De jongere boeren onder de geënuquêteerden zijn over het algemeen genomen lid van iets minder coöperaties dan hun oudere collega's. Dit wil nog niet zeggen, dat oudere boeren coöperatiever zijn ingesteld dan jongere: het is nl. niet bekend in welke mate de huidige generatie oudere boeren in hun jonge jaren lid waren van coöperaties.

Ten aanzien van het al dan niet gevolgd hebben van landbouwonderwijs bleek bij de verschillende typen van coöperaties een zeer duidelijke tendentie aanwezig te zijn. Degenen, die na de lagere school geen of slechts weinig landbouwonderwijs (enkel cursusonderwijs) hebben genoten, waren over het algemeen lid van een geringer aantal coöperaties dan de boeren die hun landbouwkundige scholing ontvingen op een l.l.s., m.l.s., e.d. In velerlei vormen van landbouwkundig onderwijs wordt aandacht besteed aan doel, betekenis, plaats en historische ontwikkeling van de landbouwcoöperaties.

Bedrijfs grootte en coöperatielidmaatschap blijken samen te hangen in die zin, dat boeren met kleinere bedrijven (beneden 10 ha) in dit onderzoek van minder coöperaties lid zijn dan zij die een groter bedrijf hebben.

Over het algemeen genomen mag men stellen, dat de ondervraagden lid zijn van een groter aantal coöperatieve verenigingen naarmate ze ouder zijn, meer landbouwonderwijs hebben gevolgd en een groter bedrijf bezitten. Verder is gebleken, dat vooral de boeren die geen landbouwonderwijs hebben gevolgd en een klein bedrijf hebben lid zijn van een betrekkelijk gering aantal coöperaties.

De zakelijke relaties met coöperatieve verenigingen

Om enig inzicht te krijgen in de zakelijke relaties van de geënuquêteerde Drentse boeren met de coöperaties is nagegaan, in welke mate afne-

ming of leverantie van produktiemiddelen of produkten aan coöperatieve verenigingen of particuliere handelaren en fabrieken plaatsheeft. De aankoop heeft in dit onderzoek betrekking op veevoer, kunstmest, etc.; de verkoop op granen, melk, etc. (vgl. bijlage 1).

Voor iedere geënquêteerde is de mate van aankoop en verkoop uitgedrukt in een puntenscore, welke varieerde van 0 t/m 4. Het ligt echter niet zozeer in de bedoeling te achterhalen in hoeverre dit voor elke boer of produkt afzonderlijk karakteristiek genoemd kan worden; het gaat meer om een algemene typering ten aanzien van de aan- en verkoop en de daarmee verband houdende zakelijke relaties. Het zakendoen met de coöperatie slaat niet alleen op zuivelcoöperaties, zuivel- annex aan- en verkoopcoöperaties of op aan- en verkoopcoöperaties, maar op een veelheid van coöperatieve verenigingen.

Tabel 2. Aankoop van coöperaties bij leiding en leden (in %)

Ondervraagden die	Zuivelcoöp.		Zuivel - annex aan/verk.coöp.		Aan/verk. coöp.		Totaal	
	leiding	leden	leiding	leden	leiding	leden	leiding	leden
Weinig kopen	5	15	7	13	-	12	5	14
Veel kopen	61	61	54	63	60	60	59	62
Alles kopen	34	24	39	24	40	28	36	24
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100

De meeste ondervraagden doen tamelijk veel zaken met de verschillende coöperaties. Er wordt over het algemeen genomen naar verhouding wat meer verkocht of afgezet dan gekocht; dit geldt zowel voor de leidinggevenden als voor de gewone leden.

Tabel 3. Verkoop van coöperaties bij leiding en leden (in %)

Ondervraagden die	Zuivelcoöp.		Zuivel - annex aan/verk.coöp.		Aan/verk. coöp.		Totaal	
	leiding	leden	leiding	leden	leiding	leden	leiding	leden
Weinig verkopen	5	9	-	6	-	4	2	7
Veel verkopen	59	69	46	67	40	66	47	68
Alles verkopen	36	22	54	27	60	30	51	25
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100

Leiding en leden van zuivelcoöperaties doen over het algemeen geno-

men wat minder zaken met de coöperatie dan hun collega's van zuivel- annex aan- en verkoopcoöperaties en die van aan- en verkoopcoöperaties. Dit wordt begrijpelijk wanneer men bedenkt, dat leiding en leden van de voorlaatsgenoemde coöperaties in feite lid zijn van twee soorten coöperatieve verenigingen. D.w.z. zowel van een zuivel- als van een aan- en verkoopcoöperatie; hun collega's van zuivelcoöperaties richten zich wellicht wat meer tot de particuliere handel en industrie door het ontbreken van deze specifieke combinatie.

Onder de ondervraagden van zuivelcoöperaties doen de jongere boeren relatief wat minder zaken met coöperaties dan hun oudere collega's; veel verschil maakt dit echter niet uit. Bij hun collega's van zuivel- annex aan- en verkoopcoöperaties en van aan- en verkoopcoöperaties zijn de onderlinge verschillen nog geringer. Verder is gebleken, dat vooral de boeren die geen of weinig landbouwonderwijs hebben gevolgd of een klein bedrijf hebben minder zaken doen met de verschillende coöperaties; naarmate de boeren meer landbouwonderwijs hebben gevolgd of een groter bedrijf hebben, ligt de mate van zaken doen aan de hogere kant.

Een aantal boeren maakt verder nog gebruik van bepaalde diensten zonder dat ze lid zijn van een coöperatieve vereniging. Men denke o.a. aan de coöperatieve grasdrogerij, de coöperatieve diepvriesvereniging, de werktuigencoöperatie e.d. Bovendien benut een klein aantal ook nog andere diensten - nevenactiviteiten - welke door verschillende coöperaties worden verleend, zoals het huren van werktuigen, het inwinnen van adviezen voor veevoeding, het deelnemen aan veekeuringen, het verrichten van spuitwerk, het volgen van cursussen.

De zakelijke relaties met de coöperatieve verenigingen vertonen dus wel enige verscheidenheid, maar over het algemeen genomen kan toch wel worden gesteld, dat de ondervraagden vrij veel zaken doen met de coöperaties. De jongere boeren, de boeren met geen of weinig landbouwonderwijs of de boeren met kleinere bedrijven wat minder dan hun oudere collega's, degenen die meer landbouwkundig geschoold zijn of zij, die een groter bedrijf hebben.

§ 2. Mening en houding over landbouwcoöperaties

In deze paragraaf wordt gesproken over de houding van een aantal boeren ten aanzien van de landbouwcoöperatie in het algemeen, waarbij wordt nagegaan of ze voor- dan wel tegenstander zijn. Verder komt ter sprake wie zij op het terrein van de zuivel en de aan- en verkoop als de sterkste wensen te beschouwen: de coöperatie, of de particuliere handel en industrie.

De landbouwcoöperatie in het algemeen

Sprekend over de landbouwcoöperatie in het algemeen zullen degenen, die lid zijn van een zuivelcoöperatie vooral denken aan de coöperatieve zuivelfabriek en degenen die lid zijn van een zuivel- annex aan- en verkoopcoöperatie wellicht aan de zuivelfabriek en de aan- en verkoopcoöperatie tegelijk. Een boer zal het eerst denken aan die coöperatieve vereniging, welke voor hem het belangrijkste is en daardoor waarschijnlijk wat

minder gemakkelijk kunnen komen tot een meer algemeen begrip van de landbouwcoöperatie.

In de vraagstelling is getracht deze moeilijkheid te omzeilen door duidelijk te stellen, dat er velerlei soorten van landbouwcoöperaties bestaan waarvan een boer lid kan zijn. Pas daarna volgde de vraag: "Wanneer U de coöperatie in het algemeen bekijkt, voelt U zich dan voor-of tegenstander?"

Tabel 4. Mening van leiding en leden over coöperaties (in %)

Mening van ondervraag- den	Zuivelcoöp.		Zuivel - annex aan/verk.coöp.		Aan/verk. coöp.		Totaal	
	lei- ding	le- den	lei- ding	le- den	lei- ding	le- den	lei- ding	le- den
"Voorstander" van coöpera- tie	93	89	96	91	89	90	94	90
"Neutraal"	7	2	4	1	11	4	6	2
"Tegenstan- der" van coöperatie	-	9	-	8	-	6	-	8
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100

Verreweg de meeste ondervraagden hebben zich uitgesproken als voorstander van de landbouwcoöperatie, een gering aantal wenste een neutraal standpunt in te nemen en slechts enkelen noemden zich "tegenstander". Deze constatering mag men niet al te strikt opvatten. Een nadere motivering van het standpunt door de ondervraagden toont aan, dat er sprake is van een meer genuanceerd beeld.

Vrij veel boeren hebben bij het antwoord dat ze gaven hun houding van commentaar voorzien. Bijna allen vermelden één, enkelen twee redenen. Zo is een aantal voorstanders van mening, dat de coöperatie een organisatie van de boeren zelf is, betere kwaliteit levert en betrouwbaar is. Het is evenwel niet gemakkelijk uit dergelijke antwoorden te achterhalen in welke mate of in hoeverre zij voorstander zijn. Uit andere antwoorden blijkt nogal eens, dat de boeren geen onbeperkt voorstander van de coöperatie zijn: men is voorstander maar de particuliere handel moet er blijven; de middenstand mag niet weggedrukt worden; concurrentie moet er zijn, verlies van particulier initiatief is niet bevorderlijk; geen monopoliepositie van de coöperatie. Volgens sommigen richt de coöperatie zich functioneel bezien op te veel zaken of gaat in haar werkterrein in geografisch opzicht soms te ver. Men zou deze categorie van personen kunnen betitelen als z.g. kritische voorstanders; ze richten zich grotendeels op de coöperatie, maar hebben daarnaast oog voor de particuliere handel en industrie.

Sommige boeren die een neutraal standpunt innemen, achten de coöperatie een nuttige instelling, maar willen de particuliere handel niet mis-

sen; anderen vervachten van de coöperatie een prijsregulerende functie. Ze zijn veelal gericht op de particuliere handel, maar noemen zich geen "tegenstander" van de coöperatie in algemene zin.

Het geringe aantal boeren, dat zich "tegenstander" noemt, is van oordeel dat de middenstand moet blijven bestaan, dat ze vrij willen zijn in hun keuze en zich niet willen laten binden. Deze personen noemen zich dan wel "tegenstander" van de coöperatie, maar achten het bestaan er van toch wel nodig.

Het percentage, dat zich voorstander van de landbouwcoöperaties noemt ligt wat hoger, naarmate de boeren ouder zijn, meer landbouwon-derwijs hebben genoten of een groter bedrijf hebben. De onderlinge ver- schillen zijn evenwel aan de lage kant.

Coöperatie of particuliere handel ?

De grote verscheidenheid in standpunten en motiveringen is door het bovenstaande al enigszins geïllustreerd. Om een wat dieper inzicht hier- omtrent te kunnen krijgen is tevens geïnformeerd of de ondervraagden de coöperatie dan wel de particuliere handel en industrie als de sterkste wensen te beschouwen.

Tabel 5. Mening van leiding en leden t.a.v. de sterkste in de zuivel
(in %)

Mening van ondervraag- den	Zuivelcoöp		Zuivel - annex aan/verk.coöp.		Aan/verk. coöp.		Totaal	
	lei- ding	le- den	lei- ding	le- den	lei- ding	le- den	lei- ding	le- den
Coöp. het sterkst	91	90	87	85	89	92	89	88
Part. handel en industrie het sterkst	-	1	-	1	-	-	-	1
Beide even sterk	9	5	13	6	11	4	11	6
Geen mening	-	4	-	8	-	4	-	5
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100

Wat de zuivelsector betreft geeft ruim drie vierde van alle geënquê- teerden de voorkeur aan de coöperatie als de sterkste (zie tabel 5). Ten aanzien van de aan- en verkoopsector spreekt twee derde zich uit voor de coöperatie. (Zie tabel 6, blz. 27).

Een verklaring voor dit verschil zou kunnen zijn, dat de leverantie van melk vrijwel uitsluitend aan coöperaties plaatsheeft; leverantie aan par- ticuliere bedrijven buiten de provincie is een uitzondering. In de aan- en verkoopsector daarentegen bestaat de mogelijkheid van keuze tussen coöperatie of particuliere handel en industrie; misschien speelt deze laatstgenoemde hier ook een sterkere rol en wenst men deze gehand-

haafd te zien. Dit moge o.a. blijken uit het feit, dat wat de zuivelsector betreft ongeveer een tiende van de ondervraagden de coöperatie even sterk wenst als particuliere handel en industrie; t.a.v. de aan- en verkoopsector vindt ongeveer een vijfde, dat beide even sterk dienen te zijn. Slechts een klein aantal boeren wil de particuliere handel en industrie als de sterkste zien zowel wat betreft de zuivelsector als de aan- en verkoopsector.

Tabel 6. Mening van leiding en leden t.a.v. de sterkste in de aan- en verkoop (in %)

Mening van ondervraagden	Zuivelcoöp.		Zuivel - annex aan/verk.coöp.		Aan/verk. coöp.		Totaal	
	lei- ding	le- den	lei- ding	le- den	lei- ding	le- den	lei- ding	le- den
Coöperatie het sterkst	78	61	82	73	89	80	81	67
Part.handel en industrie het sterkst	2	9	-	6	-	-	1	7
Beide even sterk	18	25	16	15	11	20	16	22
Geen mening	2	5	2	6	-	-	2	4
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100

Degenen die de voorkeur geven aan de coöperatie vermelden zowel in de zuivel- als in de aan- en verkoopsector redenen van uiteenlopende aard. Het vaakst wordt genoemd, dat het voor de boeren zelf voordeliger is wanneer de coöperatie de sterkste positie inneemt; in iets mindere mate, dat de coöperatie meer vertrouwen geeft. Redenen als: meer medezeggenschap, efficiëntere werkwijze of betere kwaliteit bij de coöperatie spreken de ondervraagden niet zozeer aan.

De houding tegenover de coöperatie in het algemeen kan in verband worden gebracht met de voorkeur voor coöperatie of particuliere handel en industrie. De meeste voorstanders van de coöperatie spreken zich ook uit voor de coöperatie als de sterkste. De neutralen en de "tegenstanders" kiezen over het algemeen genomen wat meer voor coöperatie naast particuliere handel en industrie samen, en een klein aantal enkel voor de particuliere handel.

Ten aanzien van "de sterkste" in de zuivelsector zijn slechts geringe verschillpunten geconstateerd tussen jongere en oudere boeren, boeren met kleinere of grotere bedrijven, of het al dan niet gevolgd hebben van landbouwonderwijs. De coöperatieve zuivelfabriek is de enige verschijningsvorm op het terrein van de zuivel, en is als zodanig nagenoeg algemeen aanvaard. Wat betreft "de sterkste" in de aan- en verkoopsector zijn er meer boeren die de voorkeur geven aan de coöperatie naarmate ze ouder zijn, meer landbouwonderwijs hebben genoten of een groter be-

drijf bezitten.

De meeste ondervraagden spreken zich dus uit voor de coöperatie, hoewel er enige verscheidenheid in standpunt bestaat ("kritische voorstanders"). Een aanzienlijk aantal boeren spreekt zich uit voor de coöperatie als de sterkste.

HOOFDSTUK III

De concentratiegedachte in de zuivelsector

De concentratie in de Drentse landbouwcoöperatie vormt het hoofdthema van dit onderzoek, dat kan worden onderscheiden naar een tweetal sectoren: concentratie in de zuivel - en in de aan- en verkoopsector; laatstgenoemde sector komt in het volgende hoofdstuk aan de orde. Dit onderzoek heeft geen betrekking op het al dan niet economisch gewenst zijn van concentratie, maar beoogt meer een opsporen van mogelijke achtergrondverschijnselen, welke hierop versnellend of vertragend kunnen werken.

Om enig inzicht te kunnen krijgen in de complexe problematiek van de concentratie in de zuivelsector is aan de boeren een aantal concrete vraagpunten voorgelegd, waarbij het ging om hun mening en opvattingen hieromtrent.

Daartoe is informatie verzameld omtrent een zevental onderwerpen, waarbij in de vraagstelling werd begonnen met de meer algemene aspecten van concentratie aan de orde te stellen om vervolgens in te gaan op enkele specifieke aspecten. Het heeft niet zozeer in de bedoeling gelegen een uitputtende opsomming na te streven, maar er is doelbewust gekozen voor een aantal belangrijke aspecten als: verdere samenwerking in algemene zin, zuivelplan, top-of kringcoöperatie, melkprijs bij eventuele concentratie, samenwerking wanneer de eigen plaatselijke zuivelcoöperatie in het geding is, melkontvangstation, eventuele opheffing van de plaatselijke zuivelfabriek. Het een en ander is in verband gebracht met kenmerken als leeftijd, landbouwonderwijs en bedrijfsgrootte, zodat kan worden nagegaan of oudere boeren anders over concentratie in de coöperatieve sfeer van de zuivel denken dan jongere boeren, of er verschillen in de opvattingen zijn tussen boeren die geen of die wel landbouwonderwijs hebben genoten, of tussen boeren met een kleiner of een groter bedrijf.

De zuivelcoöperaties kunnen - zoals reeds eerder is gesteld 1) - worden ingedeeld naar de aard van het bedrijf (zuivelcoöperaties, zuivelannex aan- en verkoopcoöperaties) en naar de aard van het lidmaatschap (A-lid, B-lid van D.O.M.O.-Bedum). In beiderlei opzicht zijn verschillen geconstateerd in de meningen en opvattingen van de geënquêteerden; de verschillen daarentegen tussen de coöperaties onderling zijn betrekkelijk gering.

In een slotparagraaf komen verder enkele aspecten ter sprake welke te maken hebben met de interne organisatie bij zuivelcoöperaties. Hierbij is gedacht aan onderwerpen als: vergaderingbezoek, informatie over de gang van zaken in de sfeer van de zuivel, voorstellen over samenwer-

1). Vgl. blz. 12 en blz. 18.

king, controlemogelijkheid, betekenis van de bestuursfunctie en overblijvende taken na concentratie.

§ 1. Samenwerking in het algemeen

In de provincie Drenthe heeft, zoals gezegd, al enige concentratie in de zuivelsector plaatsgehad (Coöperatieve Melkproduktenbedrijven D.O.M.O.-Bedum, D.O.C., Cominzo), hoewel de produktie nog betrekkelijk weinig is geconcentreerd. Er is een ontwikkeling gaande welke leidt tot verdere samenwerking tussen de zuivelcoöperaties.

Aan de bij dit onderzoek geënuquêteerde personen (leidinggeevenden¹⁾ en leden) is de vraag voorgelegd of zij deze ontwikkeling in het belang van de boeren achten. Ongeveer de helft is voor verdere samenwerking tussen de coöperatieve zuivelfabrieken, een derde is er tegen, terwijl de overigen in dit opzicht "geen mening" te kennen hebben gegeven.

Tabel 7. Mening over verdere samenwerking in de zuivel (in %)

Mening van ondervraagden	Zuivelcoöperaties		Zuivel-annex aan- en verkoopcoöperaties		Totaal	
	leiding	leden	leiding	leden	leiding	leden
Voor samenw.	59	40	55	60	57	49
Tegen samenw.	34	40	25	22	30	32
Geen mening	7	20	20	18	13	19
Totaal	100	100	100	100	100	100

De meeste ondervraagden, die verdere samenwerking in het belang van de boeren vinden, lichten dit ook nader toe. Het aspect van de lagere kosten wordt het vaakst als voordeel genoemd en in mindere mate de betere afzetmogelijkheden. Degenen, die met de leiding (bestuur, commissie van toezicht) zijn belast, spreken zich naar verhouding meer uit voor samenwerking dan de gewone leden (resp. 57% en 49%). De leidinggeevenden verbinden echter aan hun standpunt meer bepaalde voorwaarden dan de leden, waarbij zij vooral de nadruk leggen op een niet te grote omvang van de zuivelcoöperatie en op overzichtelijkheid. Zij hebben wel oog voor verdere samenwerking, maar willen deze toch binnen beperkte grenzen houden. Het is niet uitgesloten, dat deze categorie van leidinggeevenden min of meer denkt in termen van regionale samenwerking met behoud van lokale eigenheid of zelfstandigheid. Het is eveneens mogelijk, dat zij aan het plaatselijke bedrijf een specifieke deeltaak wensen toe te schrijven binnen het grotere gespecialiseerde verband, m.a.w. een taakverde-

¹⁾Bestuur en commissie (raad) van toezicht.

ling tussen de coöperaties voor ogen hebben. Het kan ook zijn dat zij een samenwerkingsvorm voor ogen zien, waarbij het plaatselijke bedrijf een melkontvangstation is geworden.

Nagenoeg alle boeren die zich uitspreken tegen verdere samenwerking geven daarvoor een of ander motief aan zoals: hogere kosten, de gewone boer verliest invloed en inzicht, de plaatselijke coöperatie wordt minder zelfstandig, verlies aan binding en gemeenschapsleven. De leiding brengt tamelijk vaak dit laatste argument naar voren, de leden daarentegen leggen er meer de nadruk op, dat de gewone boer aan invloed en inzicht verliest. Zowel van de leden als van de leiding is ongeveer een derde deel tegen verdere samenwerking.

Een tamelijk groot aantal ondervraagden heeft zijn standpunt t.a.v. verdere samenwerking in de zuivelsector niet nader omschreven: voor de leiding was dit een op de acht (13%) en voor de leden een op de vijf personen (19%). Van deze leidinggegenden toonden vrijwel allen zich ook tegenstander van het zuivelplan, van top- of kringcoöperatie of van de vorming van melkontvangstation . De leden daarentegen hebben ook bij verschillende andere vraagpunten betreffende samenwerking c.q. concentratie laten blijken (nog) geen standpunt te bezitten. Tussen de ondervraagden van zuivelcoöperaties en van zuivel-annex aan- en verkoopcoöperaties bestaan een aantal verschilpunten, zoals uit tabel 7 blijkt. Zowel de leidinggegenden als de leden van zuivelcoöperaties zijn relatief meer tegen verdere samenwerking in de zuivel dan hun collega's van zuivel-annex aan- en verkoopcoöperaties.

Een groot aantal geënquêteerden van eerstgenoemde coöperaties is van mening, dat de eigen coöperatie beter zal functioneren, wanneer de huidige situatie wordt gehandhaafd.

Bij hen bestaat wellicht de vrees, dat er na de concentratie weinig of niets zal overblijven, terwijl bij de zuivel-annex aan- en verkoopcoöperaties dan nog altijd de aan- en verkoopafdeling overblijft.

De meningen van de leidinggegenden van beide soorten coöperaties lopen niet zo ver uiteen, tussen de gewone leden zijn de verschillen aanmerkelijk groter. Bij de zuivelcoöperaties zijn er verhoudingsgewijs evenveel leden voor als tegen verdergaande samenwerking (resp. 40% en 40%), bij de zuivel- annex aan- en verkoopcoöperaties zijn de meesten voor (60% voor en 22% tegen).

Leeftijd

Over het algemeen genomen blijkt, dat de jongere boeren naar verhouding meer voor samenwerking in de zuivel voelen dan hun oudere collega's (leidinggegenden jonger dan 55 jaar 1): 60% voor, ouder dan 55 jaar: 50% voor samenwerking; leden jonger dan 40 jaar: 52% voor, van 40-55 jaar: 49% voor, ouder dan 55 jaar: 38% voor samenwerking). Bij leiding en leden van zuivelcoöperaties zijn er vooral onder de ouderen vrij veel tegen samenwerking (van de ondervraagden ouder dan 55 jaar resp. 53% en 56%), in tegenstelling tot de geënquêteerden van zuivel- annex aan- en verkoopcoöperaties (resp. 30% en 25%).

1) De meeste leidinggegenden (87%) zijn ouder dan 40 jaar.

Landbouwonderwijs

Voor de leden blijkt er verder een min of meer algemene samenhang te zijn met het gevolgde landbouwonderwijs; hoe meer landbouwonderwijs ze hebben gevolgd, des te meer zijn er die zich voorstander van samenwerking tonen; voor de leiding kan dit nauwelijks worden gezegd. De leden die geen of slechts weinig landbouwonderwijs hebben gevolgd geven vaker "geen mening" dan zij die in dit opzicht meer geschoold zijn.

Bedrijfs grootte

Boeren met een kleiner bedrijf zijn over het algemeen genomen wat meer voor samenwerking dan degenen die een groter bedrijf hebben. Er is gebleken dat een aanzienlijk aantal jongere boeren een dergelijk klein bedrijf hebben. Onder de boeren met een kleiner bedrijf zijn de jongeren meer vóór, de ouderen meer tegen samenwerking.

Vergaderingbezoek

Van de leden van zuivelcoöperaties, die een vergadering bijwonen, tonen er zich aanmerkelijk meer tegen verdere samenwerking dan van degenen die er niet aanwezig zijn. Bij de leden van zuivel- annex aan- en verkoopcoöperaties doet zich juist het omgekeerde voor: vergaderingbezoek gaat daar juist samen met een groter aantal dat voor samenwerking is. Er is hier misschien sprake van een min of meer rechtstreekse beïnvloeding door bestuur of directie. Bij beide coöperaties ligt het percentage dat "geen mening" heeft gegeven hoger bij degenen die niet op een vergadering van de zuivelcoöperatie komen.

Zuivelcoöperaties als A- of B-lid

Van de zuivelcoöperaties, welke A-lid 1) zijn van de coöperatieve Melkproduktbedrijven D.O.M.O.-Bedum, spreken zich relatief meer leidinggevend dan leden uit voor verdergaande samenwerking in de zuivel (resp. 50% en 39%); de ondervraagden van B-coöperaties tonen zich verhoudingsgewijs meer voorstander (resp. 63% en 53%). Het verschil tussen de geënquêteerden van A- en B-coöperaties ligt waarschijnlijk hierin, dat de A-leden enkel nog de stap naar een C-lidmaatschap kunnen doen, terwijl de B-leden meer mogelijkheden hebben en daarom misschien ook wat meer voor samenwerking open staan.

§ 2. Mening en omtrent het zuivelplan

Via de coöperatieve zuivelfabriek is aan alle melkleveranciers een uittreksel van het vierde zuivelplan gezonden. In aansluiting hierop is een voorlichtingsbijeenkomst gehouden, waarbij het een en ander is uiteengezet.

Een groot aantal leden is van het zuivelplan op de hoogte gekomen, doordat zij het hebben gelezen of een voorlichtingsbijeenkomst hieromtrent hebben bijgewoond: van de leiding kennen nagenoeg allen en van de

- 1) A-leden hebben de verplichting op zich genomen de beschikbare melk aan D.O.M.O. te leveren; B-leden daarentegen kunnen vrijelijk over hun melk beschikken en zijn derhalve niet gebonden bij het aangaan van eventuele samenwerkingsverbanden.

leden ruim een derde het plan langs deze weg. Het is waarschijnlijk, dat de overige ondervraagden met de inhoud bekend zijn geraakt tijdens een vergadering, via de publiciteitsmedia, door contacten met burens e.d.

De Commissie Zuivelplan Drenthe is van mening, dat de zeggenschap over de verwerking en over de uitbetalingsprijs van de melk bij één organisatie moet komen. Zij ziet daarvoor als de beste oplossing, dat de plaatselijke coöperaties hun zuivelbedrijven overdragen aan één provinciale organisatie. Hoe hebben de ondervraagden op dit zuivelplan gereageerd? Globaal genomen mag men zeggen, dat ongeveer een derde voor een dergelijke opzet is, rond de helft is er tegen, terwijl de overigen "geen mening" hebben gegeven.

Tabel 8. Mening omtrent het zuivelplan (in %)

Mening van ondervraagden	Zuivelcoöperaties		Zuivel-annex aan- en verkoopcoöperaties		Totaal	
	leiding	leden	leiding	leden	leiding	leden
Voor zuivelplan	18	25	39	53	29	36
Tegen zuivelplan	82	58	52	24	67	44
Geen mening	-	17	9	23	4	20
Totaal	100	100	100	100	100	100

De meningen van leiding en leden lopen nogal uiteen. De meesten hebben zich uitgesproken als voor- of tegenstander van het plan; het percentage "geen mening" ligt bij de leden aanmerkelijk hoger dan bij de leidinggeevenden (resp. 20% en 4%).

Er zijn naar verhouding minder leidinggeevenden dan leden vóór het zuivelplan (resp. 29% en 36%). Ruim de helft van de voorstanders onder de leidinggeevenden is vóór zonder een bepaalde reden te noemen; de anderen noemen in ongeveer gelijke mate argumenten als: lagere kosten, meer specialisatiemogelijkheden, de coöperatie wordt er sterker van. Bij de voorstanders onder de gewone leden antwoordt ongeveer een vierde met dergelijke argumenten, waarbij het motief van lagere kosten het vaakst wordt genoemd. Tegenstanders van het zuivelplan komen relatief meer voor bij de leidinggeevenden dan bij de leden (resp. 67% en 44%).

Een aanzienlijk aantal tegenstanders is zonder vermelding van argumenten tegen het plan; de leidinggeevenden naar verhouding meer dan de gewone leden. De tegenstanders onder de leiding, die hun mening wel nader motiveren, noemen redenen als: verlies aan binding en gemeenschapsleven, de plaatselijke coöperatie wordt minder zelfstandig, het plan is te veel van bovenaf opgelegd; de leden leggen meer de nadruk op het kosten-element (hoewel zij daarnaast ook wel andere redenen noemen).

Aan de boeren die zich tegen het zuivelplan uitspreken, is verder nog gevraagd wat zij op den duur er van vinden. De meesten van hen (ruim driekwart) verwachten, dat het niet is tegen te houden. Het is niet uitgesloten, dat het aantal tegenstanders van het zuivelplan geleidelijk zal afnemen.

Het aantal voor- en tegenstanders van het zuivelplan loopt bij de ondervraagden van de verschillende soorten zuivelcoöperaties nogal uiteen.

Zowel de leiding als de leden van zuivel- annex aan- en verkoopcoöperaties zijn verhoudingsgewijs meer voor het zuivelplan dan hun collega's van zuivelcoöperaties. Zoals uit tabel 8 blijkt, spreken de leden zich op hun beurt weer meer uit vóór het plan dan de leiding. Slechts een vierde van de leden van zuivel- annex aan- en verkoopcoöperaties wijst het plan af, terwijl ongeveer een vierde nog geen definitief standpunt heeft ingenomen. Vooral bij de leiding, en in mindere mate ook bij de leden, van zuivelcoöperaties is de tegenstand vrij algemeen te noemen (resp. 82% en 58%); een aanzienlijk aantal leden (17%) heeft géén mening te kennen gegeven.

De leidinggevendenden van zuivelcoöperaties, die tegen het plan zijn, leggen vooral de nadruk op het argument dat het nadelig is voor de eigen betere coöperatie, en in mindere mate op het feit dat het plan te veel ineens wil. Voor de leiding en de leden van zuivel- annex aan- en verkoopcoöperaties blijkt, dat een aanzienlijk aantal van degenen, die het zuivelplan kennen (lezen, voorlichtingsbijeenkomst) zich ook voorstander van het plan tonen, en wel relatief meer dan degenen, die het plan niet op deze wijze kennen; de meeste leidinggevendenden en een groot aantal van de leden van zuivelcoöperaties zijn echter tegen het plan na er op deze manier van te hebben kennis genomen.

Wellicht denken laatstgenoemden over verdere samenwerking in de zuivel in andere termen dan welke in het zuivelplan naar voren zijn gebracht.

Leeftijd

Over het algemeen genomen geldt, dat de jongere ondervraagden zich verhoudingsgewijs meer uitspreken voor het zuivelplan dan de ouderen (leiding jonger dan 55 jaar: 32% voor het plan, ouder dan 55 jaar: 22% voor; leden beneden 40 jaar: 37% voor, boven 55 jaar: 27% voor). Bij leiding en leden van zuivelcoöperaties spreken er zich vooral onder de ouderen veel uit tegen het zuivelplan (boven 55 jaar resp. 86% en 71%) evenals hun collega's van zuivel- annex aan- en verkoopcoöperaties (resp. 67% en 46%).

Landbouwonderwijs

Van degenen, die na de lagere school geen of slechts weinig landbouwonderwijs hebben gevolgd, geven er tamelijk veel "geen mening"; onder de ondervraagden die meer landbouwonderwijs hebben gevolgd (l.l.s., m.l.s., e.d.) zijn er globaal gezien wat meer voor het zuivelplan dan de in mindere mate geschoolden.

Bedrijfs grootte

Ten aanzien van boeren met kleinere of grotere bedrijven konden geen bepaalde tendenties worden achterhaald.

Vergaderingbezoek

Van de leden van zuivelcoöperaties, die vergaderingen van de zuivel-fabriek bijwonen, zijn er naar verhouding aanmerkelijk meer tegen het

zuivelplan dan van degenen, die er niet komen; de leden van zuivel-annex aan- en verkoopcoöperaties die vergaderingen bezoeken, zijn daarentegen verhoudingsgewijs meer voor het plan, dan zij die er niet zijn geweest.

Zuivelcoöperaties als A- of B-lid

Het percentage voorstanders van het zuivelplan bij de ondervraagden van zuivelcoöperaties, welke A- of B-lid zijn van D.O.M.O.-Bedum, loopt niet veel uiteen (vgl. bijlage 3). De leidinggevendenden van coöperaties welke B-lid zijn, blijven echter enigermate ten achter: een aanzienlijk aantal wil, wat de zuivel betreft, wel samenwerken in een groter verband, maar spreekt zich uit tegen een vormgeving zoals deze in het zuivelplan naar voren is gebracht; het is niet onwaarschijnlijk dat zij samenwerking meer op regionaal dan op provinciaal niveau wenselijk achten.

§ 3. Top- of kringcoöperatie op het terrein van de zuivel

De tendentie tot verdergaande samenwerking heeft zich in de loop der jaren, dat er coöperatieve verenigingen bestaan steeds verder doorgezet. Op het gebied van de zuivel kunnen daarvan de kring- en topcoöperaties worden vermeld, zoals D.O.C. (rondom Hoogeveen), Cominzo (rondom Emmen), D.O.M.O.-Bedum. De wens tot verdere samenwerking te komen bleek aanwezig te zijn (vgl. tabel 7), hoewel lang niet alle ondervraagden een aanpak als gesteld in het zuivelplan wensten na te streven.

Over het algemeen genomen geven de ondervraagden meer de voorkeur aan de vorming van kringcoöperaties dan aan een topcoöperatie (vgl. tabel 9). Degenen, die zich uitspreken tegen verdere samenwerking wijzen ook vrijwel allen zowel de vorming van kring- als topcoöperaties af. Van de boeren, die zowel voor verdere samenwerking in de zuivel als voor het zuivelplan zijn, geven de meesten de voorkeur aan een topcoöperatie; zijn zij voor samenwerking maar tegen het zuivelplan, dan voelen zij meer voor kringcoöperaties. Laatstgenoemden willen dus wel samenwerken, maar hechten wellicht meer aan behoud van een grotere mate van zelfstandigheid van de eigen plaatselijke coöperatie, hetgeen voor eerstgenoemden waarschijnlijk een minder belangrijke rol speelt.

Tabel 9. Mening t.a.v. top- of kringcoöperatie (in %)

Houding van ondervraagden	Zuivelcoöperaties		Zuivel-annex aan- en verkoopcoöpe- raties		Totaal	
	leiding	leden	leiding	leden	leiding	leden
Topcoöperatie	15	16	26	32	21	23
Kringcoöp.	75	37	59	37	67	37
Geen van beide	10	37	15	20	12	30
Geen mening	-	10	-	11	-	10
Totaal	100	100	100	100	100	100

De standpunten van leiding en leden lopen nogal uiteen. Twee derde van de leidinggevend en ruim een derde van de leden spreekt zich uit voor de vorming van kringcoöperaties; t.a.v. de vorming van een topcoöperatie komen de verhoudingen onderling sterk overeen (resp. 21% en 23%). Ongeveer een derde van de leden en een achtste van de leiding wil de huidige situatie ongewijzigd handhaven; een standpunt dat door een aantal nader is omschreven met argumenten als: " de zaak draait immers goed", "wij weten wat we nu hebben en de rest blijft afwachten". Wanneer het de kant van samenwerking opgaat geven de meesten van hen meer de voorkeur aan kringcoöperaties boven één overkoepelende toporganisatie.

De geënquêteerden die zowel top- als kringcoöperatie afwijzen, spreken zich grotendeels uit voor de vorming van kringcoöperaties wanneer ervan wordt uitgegaan dat verdere samenwerking plaatsheeft. Hun streven is gericht op behoud van een zo groot mogelijke mate van zelfstandigheid van de eigen zuivelcoöperatie. Bijgevolg kiezen zij die vorm van samenwerking waarbij zo weinig mogelijk gaat veranderen.

Leiding en leden van zuivel- annex aan- en verkoopcoöperaties zijn naar verhouding meer voor de vorming van een topcoöperatie dan hun collega's van zuivelcoöperaties. Vooral onder de leidinggevend en spreken er zich veel uit voor kringcoöperaties (resp. 59% en 75%). Onder de leden van zuivelcoöperaties zijn er relatief veel (37%) die zowel top- als kringcoöperatie afwijzen. Tekenender is misschien nog, dat onder de leden van zuivel-annex aan- en verkoopcoöperaties er iets meer voor kring- dan topcoöperatie zijn en bij de leiding ruim tweemaal zoveel; bij de zuivelcoöperaties resp. tweemaal zoveel bij de leden en vijfmaal zoveel bij de leiding.

Leeftijd

Onder de jongere boeren zijn er verhoudingsgewijs maar weinig meer voorstanders van de vorming van een topcoöperatie dan bij de ouderen (leiding beneden 55 jaar: 26%, boven 55 jaar: 19%; leden beneden 40 jaar: 24%, boven 55 jaar: 21%).

Landbouwonderwijs

Van de leden, die geen of weinig landbouwonderwijs hebben gevolgd, staan er tamelijk veel (44%) afwijzend tegenover top- én kringcoöperatie, bij de leiding kiezen de meesten (69%) voor kringcoöperaties.

De ondervraagden, die meer landbouwonderwijs (l.l.s., m.l.s.) hebben genoten zijn naar verhouding meer voor de vorming van kring- dan topcoöperatie (leiding 68% voor kring- en 24% topcoöperatie; leden resp. 40% en 25%).

Bedrijfsgrootte

Boeren met grotere bedrijven geven relatief meer de voorkeur aan een topcoöperatie dan zij die een kleiner bedrijf hebben; ten aanzien van hun collega's met kleinere bedrijven konden geen samenhangen t.o.v. top- tot kringcoöperatie worden onderscheiden.

Vergaderingbezoek

Slechts een gering aantal van de leden van zuivelcoöperaties die ver-

gaderingen bijwonen, spreken zich uit voor de vorming van een topcoöperatie; degenen, die niet aan vergaderingen deelnemen, voelen wat meer voor een topcoöperatie.

De leden van zuivel - annex aan- en verkoopcoöperaties die vergaderingen bezoeken geven een gelijke voorkeur aan kring- als aan topcoöperatie en staan minder afwijzend tegenover beide vormen, terwijl degenen die er niet komen meer kring- en topcoöperatie afwijzen.

Zuivelcoöperaties als A- of B-lid

Leiding en leden van zuivelcoöperaties, welke A-lid zijn van de coöperatieve Melkproduktenbedrijven D.O.M.O.-Bedum, spreken zich naar verhouding meer uit voor een topcoöperatie dan hun collega's van coöperaties welke B-lid zijn, die daarentegen meer de voorkeur geven aan de vorming van kringcoöperaties (vgl. bijlage 4). Laatstgenoemde onder-vraagden voelen dus wel voor samenwerking in een groter verband, maar enkel op regionale basis.

§ 4. Meninge n omtrent de melkprijs bij eventuele concentratie

In de zuivelplannen is de mogelijkheid van een hogere melkprijs verscheidene malen naar voren gebracht. Telkens werd daarin gesteld, dat fabrieken met een grotere omzet lagere kostencijfers te zien gaven dan die met een kleinere omzet. Verwachten de boeren nu ook, dat bij concentratie ook een hogere melkprijs kan worden uitbetaald?

De verschillen tussen leiding en leden zijn betrekkelijk klein. Bijna een derde-deel is van mening dat bij samenwerking in een groter verband de prijs voor de melk hoger zal kunnen worden, eveneens bijna een derde-deel verwacht dat de melkprijs geen verandering zal ondergaan bij concentratie, en een zevende deel vindt dat er dan een daling zal optreden; de overigen - ongeveer een kwart - hebben geen idee naar welke kant de prijs bij concentratie op zal gaan.

Tabel 10. Meninge n over de melkprijs bij eventuele concentratie (in %)

Mening van ondervraagden	Zuivelcoöperaties		Zuivel-annex aan- en verkoopcoöpe- raties		Totaal	
	leiding	leden	leiding	leden	leiding	leden
Hogere melkprijs	24	30	39	29	32	30
Gelijke melk- prijs	30	19	33	39	32	28
Lagere melk- prijs	23	21	4	6	13	15
Geen mening	23	30	24	26	23	27
Totaal	100	100	100	100	100	100

De meeste ondervraagden hebben hun mening t.a.v. een te verwachten melkprijs met één en enkelen met twee redenen omkleed. Degenen die een hogere prijs voor de melk verwachten, schrijven dit voornamelijk toe aan lagere kosten, en in mindere mate aan: meer specialisatie- en afzetmogelijkheden, en een betere benutting van de capaciteit. Ruim de helft van de boeren, die menen dat de melkprijs bij concentratie gelijk zal blijven, hebben hun standpunt niet nader gemotiveerd; de anderen zijn van mening, dat de kosten gelijk zullen blijven, of dat de eigen zuivelfabriek goed draait, hetgeen door de leidinggevenden wat vaker naar voren wordt gebracht dan door de leden. De ondervraagden, die een lagere melkprijs verwachten, wijten dit vooral aan het ontstaan van hogere kosten in verband met vervoer, salarissen en reorganisatie.

Ten aanzien van de ontwikkeling van de melkprijs zijn leiding en leden van zuivel- annex aan- en verkoopcoöperaties over het algemeen genomen optimistischer gestemd dan hun collega's van zuivelcoöperaties. Ongeveer een kwart van laatstgenoemden verwacht, dat er zelfs een lagere prijs gaat optreden wanneer de plaatselijke zuivelfabriek een onderdeel gaat vormen van een top-of kringcoöperatie. Het percentage "geen mening" ligt bij alle ondervraagden met ongeveer een vierde aan de hoge kant. Deze categorie - vooral de leden - heeft ook op meerdere punten "geen mening" te kennen gegeven, zoals t.a.v. verdere samenwerking in de zuivel, zuivelplan, top-of kringcoöperatie.

Zuivelplan

Vrijwel allen, die het zuivelplan kennen (lezen, voorlichtingsbijeenkomst), verwachten dat de prijs van de melk gelijk blijft of hoger wordt wanneer de eigen plaatselijke zuivelfabriek een onderdeel zou worden van een top-of kringcoöperatie; ruim de helft van deze boeren is van oordeel, dat een hogere melkprijs bij concentratie in het verschiet ligt.

De meeste voorstanders van het zuivelplan verwachten ook dat bij concentratie de prijs van de melk hoger zal worden, terwijl de overigen een gelijkblijvende prijs waarschijnlijk achten.

Een aanzienlijk aantal van de tegenstanders van het plan verwacht een lagere melkprijs, de overigen - ruim de helft - een gelijke prijs.

Leeftijd

Het zijn vooral de oudere boeren bij zuivelcoöperaties die een lagere melkprijs verwachten; de jongeren zijn naar verhouding meer van mening dat de prijs gelijk zal blijven of zelfs hoger zal worden. Bij de ondervraagden die thuishoren bij zuivel-annex aan- en verkoopcoöperaties verwachten de jongeren verhoudingsgewijs meer, dat er een hogere prijs bij concentratie zal optreden, terwijl de ouderen overwegend van mening zijn dat de prijs gelijk zal blijven.

Landbouwonderwijs

Naar gelang de ondervraagden meer landbouwonderwijs hebben gevolgd verwachten meer een gelijke of hogere melkprijs; de minder geschoolden hebben meer "geen mening" gegeven.

Bedrijfsgrootte

Tussen kleinere of grotere bedrijven enerzijds, en de verwachting van een hogere gelijke of lagere melkprijs anderzijds blijken in dit opzicht geen samenhangen te bestaan.

Vergaderingbezoek

Onder de leden van zuivelcoöperaties die vergaderingen bijwonen zijn er verhoudingsgewijs minder die een gelijke of hogere prijs verwachten dan onder degenen die er niet komen. De leden van zuivel- annex aan- en verkoopcoöperaties die vergaderingen bezoeken, zijn juist meer deze verwachting toegedaan dan de afwezigen.

Zuivelcoöperaties als A- of B-lid

Tussen de leidinggevend en de leden van zuivelcoöperaties, welke A-lid zijn komen slechts geringe verschillen voor in de meningen van de geënquêteerden t.a.v. de hoogte van de melkprijs (vgl. bijlage 5). Bij de coöperaties welke B-lid zijn verwachten aanmerkelijk minder leidinggevend en een hogere melkprijs en zijn er wat meer van oordeel dat bij concentratie de prijs zal dalen dan bij de leden.

§ 5. Wenselijkheid van samenwerking van de eigen zuivelcoöperatie in een groter verband

Het standpunt van de boeren t.a.v. verdere samenwerking in het algemeen kwam reeds ter sprake in par. 1, waarbij bleek dat ongeveer de helft zich uitsprak als voorstander, terwijl een derde hier niets voor voelde. Het is evenwel ook mogelijk de samenwerking meer in het bijzonder te betrekken op de eigen plaatselijke zuivelcoöperatie, en na te gaan hoe de boeren hieromtrent denken.

Uit de verkregen antwoorden is gebleken, dat een derde er niets op tegen heeft en de helft zich uitdrukkelijk uitspreekt tegen samenwerking van de eigen zuivelcoöperatie in een groter geheel; de overigen - en met name de leden onder hen - hebben in dit opzicht geen mening geformuleerd.

Tabel 11. Mening omtrent de wenselijkheid van samenwerking van de eigen zuivelcoöperatie in een groter verband (in %)

Mening v.d. ondervraagden	Zuivelcoöperaties		Zuivel-annex aan- en verk.coöperaties		Totaal	
	leiding	leden	leiding	leden	leiding	leden
Samenwerking gewenst	43	21	44	43	43	31
Samenwerking niet gewenst	52	59	56	35	55	49
Geen mening	5	20	-	22	2	20
Totaal	100	100	100	100	100	100

Voorstanders van samenwerking voor de eigen zuivelfabriek voeren verschillende argumenten aan, zoals: betere personeelsvoorziening, meer mogelijkheden tot specialisatie, de noodzaak of behoefte grote investeringen in de plaatselijke fabriek te doen, maar de belangrijkste redenen zijn toch wel: het is voordeliger, de mogelijkheid tot vergroting van de omzet en afzet. De leden leggen daarbij meer de nadruk op financiële en economische redenen dan de leidinggevendenden, terwijl deze laatsten wat vaker geen nadere motivering geven. De tegenstanders van samenwerking, wanneer dit consequenties heeft voor de eigen zuivelcoöperatie, vermijden als motieven: het is voorlopig niet nodig of noodzakelijk; het is niet voordeliger, de eigen fabriek draait immers goed; waarbij de leiding dit laatste argument vaker noemt dan de leden.

De opvattingen van de ondervraagden omtrent het al dan niet wenselijk achten van samenwerking welke betrekking heeft op de eigen coöperatie lopen nogal uiteen wanneer wordt onderscheiden naar zuivelcoöperaties en naar zuivel - annex aan- en verkoopcoöperaties. Bij de leidinggevendenden van beide coöperatievormen zijn er naar verhouding wat meer voor samenwerking voor de eigen zuivelfabriek dan er tegen zijn. Tussen de leden onderling zijn de verschillen aanmerkelijk groter, zoals uit tabel 11 blijkt. De leden van zuivelcoöperaties, die samenwerking niet wenselijk achten, zijn op tal van andere punten tegen samenwerking c.q. concentratie in de zuivelsector, d.w.z. een aantal van hen is ook tegen verdere samenwerking, zuivelplan, top-of kringcoöperatie of melkontvangstation. Dit kan echter nauwelijks worden gezegd van de tegenstanders onder de leidinggevendenden. Waarschijnlijk zijn bij hen andere factoren in het spel, hetgeen men min of meer weerspiegeld ziet in het feit, dat ze nogal eens zeggen dat de eigen fabriek goed draait.

Samenwerking in het algemeen

De wenselijkheid van samenwerking voor de eigen plaatselijke coöperatie kan in verband worden gebracht met de meningen omtrent verdere samenwerking in het algemeen. Van de boeren die voor samenwerking in het algemeen zijn acht ruim de helft samenwerking voor de eigen coöperatie gewenst, terwijl degenen die er tegen zijn voor ruim drie vierde niet verder willen samenwerken, wanneer dit voor de plaatselijke fabriek gevolgen heeft.

Zuivelplan

Van degenen die het zuivelplan kennen (lezen, voorlichtingsbijeenkomst), zijn er over het algemeen genomen meer voor samenwerking van de eigen coöperatie met andere dan van hen, die het niet langs deze weg kennen. Van de voorstanders van het plan zijn er aanmerkelijk meer voor samenwerking voor de eigen coöperatie, dan onder de tegenstanders.

Leeftijd

De oudere boeren zijn over het algemeen genomen wat meer tegen samenwerking in een groter geheel dan de jongeren (leiding jonger dan 55 jaar: 49% tegen samenwerking, ouder dan 55 jaar: 67% tegen; leden jonger dan 40 jaar: 48% tegen, ouder dan 55 jaar: 50% tegen).

Landbouwonderwijs

Van degenen die meer landbouwonderwijs hebben gevolgd voelen er relatief meer voor de hier besproken samenwerking dan de minder landbouwkundig geschoolden. Vooral bij laatstgenoemden treft men een aanzienlijk aantal met "geen mening" aan.

Bedrijfsgrootte

Tussen bedrijfsgrootte en de mening omtrent het al dan niet wenselijk achten van samenwerking voor de eigen plaatselijke zuivelcoöperatie bestaat op basis van het verkregen materiaal geen aanwijsbaar verband.

Vergaderingbezoek

De leden van zuivelcoöperaties die op vergaderingen van de zuivelfabriek komen, zijn naar verhouding meer tegen de hier bedoelde samenwerking dan zij die er niet bij aanwezig zijn; bij de leden van zuivel - annex aan- en verkoopcoöperaties zijn er daarentegen meer voor samenwerking in vergelijking met degenen die er niet komen.

Zuivelcoöperaties als A- of B-lid

De leidinggevendenden van zuivelcoöperaties welke B-lid van D.O.M.O. zijn, achten samenwerking van de eigen zuivelfabriek in een groter geheel wenselijk; hun collega's van A-coöperaties nemen verhoudingsgewijs meer een afwijzend standpunt in. T.a.v. de leden van A-of B-coöperaties treden vrij geringe verschillen op (vgl. bijlage 6).

§ 6. Opvattingen t.a.v. een melkontvangstation

Het streven naar grotere samenwerking kan op een verschillende wijze tot stand komen. Een daarvan is de omvorming van de zelfstandige zuivelfabriek tot een melkontvangstation; een andere mogelijkheid zou kunnen zijn de opheffing en het eventuele verdwijnen van de zuivelcoöperatie. (zie par. 7).

Aan de boeren is de vraag gesteld of zij de melk via een melkontvangstation zouden willen doorzenden naar een top-of kringcoöperatie als dat voor hen voordeliger zou zijn. Deze vraagstelling is voor de ondervraagden van de zuivelcoöperatie te Assen achterwege gebleven: het is onwaarschijnlijk, dat een zuivelfabriek met een zodanig grote melkaanvoer en een gespecialiseerd produktieapparaat tot melkontvangstation zou overgaan.

Uit de reactie van de overige ondervraagden blijkt, dat ongeveer drie vierde er niets op tegen heeft de plaatselijke zuivelfabriek om te vormen tot een ontvangstation, wanneer dat voordeliger zou zijn. Het een en ander zou er op kunnen duiden, dat men wel tot concentratie in de zuivelsector wil overgaan, wanneer zonder meer vaststaat dat dit voor de boer financieel voordeliger is. Dit zou ook de verklaring kunnen zijn, dat de leidinggevendenden naar verhouding meer voor een omvorming van de plaatselijke zuivelcoöperatie in een melkontvangstation zijn dan de leden (resp. 86% en 72%) die echter op hun beurt wat vaker "geen mening" hebben.

ben geformuleerd.

Tabel 12. Opvattingen t.a.v. een melkontvangstation (in %)

Opvatting van ondervraagden	Zuivelcoöperaties ¹⁾		Zuivel-annex aan- en verkoopcoöp.		Totaal	
	leiding	leden	leiding	leden	leiding	leden
Voor melkontv. station	82	68	89	77	86	72
Tegen melkontv. station	18	17	9	12	13	15
Geen mening	-	15	2	11	1	13
Totaal	100	100	100	100	100	100

1). Excl. Assen.

Een klein aantal - ongeveer een zevende - achten dit niet wenselijk. Zij zijn op meerdere punten tegenstander van concentratie, d.w.z. nage-
noeg allen spreken zich uit tegen verdere samenwerking in de zuivel en
tegen het zuivelplan; de meesten staan eveneens afwijzend tegenover
kring- en topcoöperatie, terwijl zij van mening zijn dat de melkprijs bij
concentratie gelijk blijft of zelfs lager zal worden.

Aan degenen die tegen een melkontvangstation zijn, is naar de reden
van hun afwijzend standpunt gevraagd. Verlies aan contact en sociale ban-
den werd het vaakst genoemd, en een enkele keer ook wel: de verwer-
kingscapaciteit is groot genoeg, of: het kan op geen enkele manier voorde-
liger.

Tussen zuivelcoöperaties en zuivel-annex aan- en verkoopcoöperaties
zijn de verschillen aanzienlijk. Van zowel leiding als leden van zuivel -
annex aan- en verkoopcoöperaties spreken er zich naar verhouding meer
uit voor een melkontvangstation dan bij zuivelcoöperaties. Het hoge(re)
percentage bij laatstgenoemde coöperatievorm hangt wellicht samen met
het feit, dat er na de omvorming toch nog altijd de zelfstandige aan- en
verkoopcoöperatie zou overblijven.

Zuivelplan

Ondervraagden die het zuivelplan kennen, spreken zich verhoudingsge-
wijs meer uit voor een melkontvangstation dan degenen, die het niet via
lezen of bijwonen van een voorlichtingsbijeenkomst kennen.

De voorstanders van het zuivelplan tonen meer een voorkeur voor een
melkontvangstation dan zij die er tegen zijn; deze gevolgtrekking geldt
vrij algemeen voor de leden, maar voor de leiding alleen bij die van zui-
velcoöperaties.

Leeftijd

Bij de leden spreken de jongeren zich meer uit voor omvorming van
de zuivelfabriek tot een melkontvangstation dan de oudere boeren (jonger

dan 40 jaar: 83% voor een ontvangstation, ouder dan 55 jaar: 63%). Bij de leiding valt geen bepaalde tendentie te bespeuren.

Landbouwonderwijs

De leden die geen of weinig landbouwonderwijs hebben gehad, geven naar verhouding minder de voorkeur aan een melkontvangstation dan zij die meer landbouwkundige scholing (l.l.s., m.l.s.) hebben gevolgd. Van de leidinggevendenden kan dit niet worden gezegd.

Bedrijfs grootte

Bij de bedrijfs grootte is geen bepaalde tendentie te ontdekken.

Vergaderingsbezoek

Van de leden van zuivelcoöperaties die vergaderingen bijwonen, zijn er minder voor een melkontvangstation dan zij die er niet aanwezig zijn. Bij de leden van zuivel- annex aan- en verkoopcoöperaties zijn er daarentegen bij de bezoekers van vergaderingen meer voor dan bij de niet-bezoekers.

Zuivelcoöperaties als A- of B-lid

Leiding en leden van zuivelcoöperaties welke B-lid van D.O.M.O. zijn (Assen hiervan uitgezonderd om eerder genoemde redenen) tonen in meerdere mate een voorkeur voor een ontvangstation dan hun collega's van coöperaties welke A-lid zijn (vgl. bijlage 7). Wanneer het financiële voordeel zou vaststaan, dan zijn het vooral de leidinggevendenden van beide soorten coöperaties die zich voorstanders van omvorming tot een melkontvangstation tonen. De leden geven hieraan minder de voorkeur, in het bijzonder degenen, die behoren tot coöperaties welke A-lid zijn.

§ 7. Meningen t.a.v. opheffing van de zuivelcoöperatie

Door een grotere samenwerking zou de verwerking van de melk en de produktenbereiding op een meer efficiënte wijze tot stand kunnen komen, aldus is in het zuivelplan gesteld. Het streven naar grotere eenheden zou, zoals reeds eerder ter sprake is gekomen, gepaard kunnen gaan met de omvorming van de plaatselijke zuivelfabriek tot een melkontvangstation, waarvoor ongeveer drie vierde van de ondervraagden belangstelling heeft getoond. Een andere mogelijkheid zou eventueel zijn een algehele opheffing van de zuivelcoöperatie.

De vraag is dan ook gesteld of de boeren het al dan niet jammer zouden vinden voor de betekenis van de plaats, wanneer de coöperatie zou verdwijnen; hier is tevens uitdrukkelijk aan vastgeknoopt: als dat voordeliger zou zijn.

Bijna twee derde van de geënquêteerden geeft de voorkeur aan een voortbestaan van de zuivelcoöperatie, op welke wijze dit dan ook gerealiseerd zal worden. Een derde heeft er niet zo veel op tegen wanneer de fabriek zou worden opgeheven.

Tabel 13. Mening t.a.v. opheffing van de zuivelcoöperatie (in %)

Mening van ondervraagden	Zuivelcoöperatie 1)		Zuivel-annex aan- en verkoopcoöp.		Totaal	
	leiding	leden	leiding	leden	leiding	leden
Opheffing niet gewenst	62	54	68	65	65	60
Opheffing geen bezwaar	38	38	28	32	33	35
Geen mening	-	8	4	3	2	5
Totaal	100	100	100	100	100	100

1) Excl. Assen.

Een aantal ondervraagden heeft zijn standpunt nog nader omschreven. Een aanzienlijk aantal van degenen, die zeggen geen bezwaar tegen opheffing te hebben, betwijfelt echter of het wel voordeliger is de coöperatie uit de plaats te laten verdwijnen ("als het maar voordeliger is", "je moet het als boer zakelijk bekijken"). Het zijn vaak de jongere boeren die op deze wijze reageren. De ouderen vermelden doorgaans redenen als: zo'n zuivelfabriek is het middelpunt van het dorp, de fabriek moet blijven al krijg ik dan minder voor de melk, opheffing is net een vernedering, door opheffing gaat het karakter van een boerendorp voor een groot deel verloren, de eigen fabriek is vertrouwd.

De standpunten van leiding en leden vertonen slechts geringe verschillen, zoals tabel 13 laat zien; wanneer wordt onderscheiden naar coöperatievorm dan zijn de verschillen wat groter.

Bij leiding en leden van zuivel - annex aan- en verkoopcoöperaties zijn er wat meer die de plaatselijke zuivelfabriek niet opgeheven willen zien dan bij de ondervraagden van zuivelcoöperaties. Degenen die het betreuren wanneer de zuivelfabriek zou verdwijnen uit de plaats, spreken zich ook grotendeels uit tegen verdere samenwerking in het algemeen, zuivelplan en melkontvangstation.

Samenwerking voor de eigen coöperatie

De meningen t.a.v. een eventuele opheffing van de plaatselijke zuivelfabriek zijn in verband gebracht met het al dan niet gewenst zijn van samenwerking voor de plaatselijke zuivelfabriek. Een aanzienlijk aantal van de voorstanders van samenwerking voor de eigen zuivelcoöperatie ziet geen bezwaar in de opheffing van de plaatselijke fabriek, terwijl onder de tegenstanders vrijwel allen dit jammer vinden.

Zuivelplan

Bij de boeren die bekend zijn met het zuivelplan (lezen, voorlichtingsbijeenkomst), zijn er minder tegen opheffing van de plaatselijke zuivelfabriek dan onder hen, die er niet op deze wijze mee op de hoogte zijn. De meeste voorstanders van het zuivelplan hebben geen bezwaar tegen een eventuele opheffing, terwijl de meeste tegenstanders opheffing niet

wenselijk achten.

Leeftijd

Over het algemeen genomen zijn de jongere boeren in mindere mate tegen een eventuele opheffing van de zuivelfabriek dan de ouderen (leiding jonger dan 55 jaar: 54% tegen, ouder dan 55 jaar: 67%; leden jonger dan 40 jaar: 51% tegen, ouder dan 55 jaar: 59% tegen opheffing).

Landbouwonderwijs

Degenen, die geen of weinig landbouwonderwijs hebben gevolgd zijn naar verhouding meer tegen het verdwijnen van de fabriek dan zij, die meer landbouwkundige scholing hebben genoten.

Bedrijfs grootte

Boeren met kleinere bedrijven zijn eveneens wat meer tegen opheffing, hun collega's met grotere bedrijven zien daarin minder bezwaar.

Vergaderingbezoek

Van de leden van zuivelcoöperaties, die vergaderingen bijwonen, zijn er meer tegen een verdwijnen van de eigen zuivelfabriek dan bij degenen die afwezig zijn gebleven. Bij de leden van zuivel - annex aan- en verkoopcoöperaties maakt dat niet zoveel verschil uit.

Zuivelcoöperaties als A- of B lid

Onder de leiding en de leden van zuivelcoöperaties welke B-lid zijn, zijn er verhoudingsgewijs minder tegen opheffing van de zuivelcoöperatie dan onder de ondervraagden van coöperaties welke A-lid zijn. Voor beide coöperatietypen zijn de leidinggevendenden meer tegen opheffing dan de leden (bijlage 8).

§ 8. Meninge n omtrent enkele aspecten betreffende de interne organisatie bij zuivelcoöperaties

Het zou te ver voeren de interne organisatie bij zuivelcoöperaties in zijn algemeenheid aan een nader onderzoek te onderwerpen. Vandaar dat de aandacht beperkt is gebleven tot een aantal aspecten welke betrekking hebben op de positie van leiding en leden in hun onderlinge verhouding voor zover dit in verband staat met het verschijnsel concentratie. Hierbij is gedacht aan onderwerpen als: bezoek aan vergaderingen, informatie door het bestuur over de gang van zaken in de zuivel, voorstellen over samenwerking, controlemogelijkheid, betekenis van de bestuursfunctie na eventuele concentratie.

Vergaderingbezoek

Ongeveer een derde van de ondervraagde gewone leden bezoekt deze. Bij zuivelcoöperaties is de belangstelling hiervoor groter dan bij zuivel - annex aan- en verkoopcoöperaties (resp. 38% en 27%).

Informatie door het bestuur

Ruim drie vierde van de leden is van mening, dat het bestuur van de zuivelcoöperatie hen regelmatig en goed op de hoogte houdt van de gang van zaken betreffende de zuivel. Slechts een negende van de ondervraagde leden vindt, dat zij hieromtrent door het bestuur te weinig worden ingelicht. In beide opzichten verschillen de leden van zuivel- en van zuivel-annex aan- en verkoopcoöperaties nauwelijks van elkaar.

Voorstellen over samenwerking

Wanneer het bestuur daadwerkelijk met een belangrijk voorstel over samenwerking zou komen, dan wil ruim de helft (53%) van de leden dit nog wel eens aan een nader kritisch onderzoek onderwerpen. Vier op de tien ondervraagde leden (42%) vindt, dat het bestuur dat wel goed gedaan zal hebben. De relatie van vertrouwen tussen leiding en leden spreekt laatstgenoemde categorie van de leden in dit opzicht blijkbaar nog in sterke mate, en de eerstgenoemden tot op bepaalde hoogte aan. Hiermee wil geenszins gezegd zijn, dat deze relatie alleen werkzaam is wanneer er bepaalde voorstellen worden gedaan (vgl. het zaken doen met de coöperatie).

Controlemogelijkheid

Van de ondervraagde gewone leden geeft 60% te kennen, dat de eigen zuivelcoöperatie niet meer voldoende kan worden gecontroleerd; dit zijn er bij zuivelcoöperaties wat meer (65%) dan bij zuivel - annex aan- en verkoopcoöperaties (53%). Het vaakst gehoorde argument voor deze onvoldoende controlemogelijkheid luidt: het is te moeilijk en verder in mindere mate: ik zit er te weinig in, er wordt te weinig voorlichting gegeven. Aangezien de vertrouwensbasis een hechte is, zullen de meeste leden minder zwaar tillen aan de controleerbaarheid van de eigen plaatselijke zuivelcoöperatie.

Het controleren van een top-of kringcoöperatie wordt door twee derde van de ondervraagden niet meer mogelijk geacht (bijna twee derde van de leidinggevendenden, ruim drie vierde van de leden). Wat de coöperatievorm betreft lopen de verhoudingen weinig uiteen.

Betekenis van de bestuursfunctie

Wanneer de plaatselijke zuivelfabriek een onderdeel gaat vormen van een groter geheel, ligt het voor de hand dat de bestuursfuncties wijzigingen zullen ondergaan. Ruim driekwart (80%) van de leidinggevendenden zegt, dat het voor hen niets zal uitmaken, wanneer de bestuursfunctie bij concentratie aan betekenis zou verliezen. Het is niet uitgesloten, dat een aantal van hen dit antwoord heeft gegeven om althans niet de indruk te wekken dat zij sterk aan hun bestuursfunctie zijn gehecht, of als "conser vatief" te worden aangezien. Het percentage van 80% komt dan ook wellicht niet helemaal met de realiteit overeen, hetgeen op grond van reeds eerder verkregen gegevens in dit onderzoek aannemelijk is: men denke o.a. aan: veel tegenstanders van het zuivelplan, sterke voorkeur voor kringcoöperaties, veel tegenstanders t.a.v. een eventuele opheffing van de plaatselijke zuivelfabriek.

In dit licht moet ook worden gezien, dat ongeveer de helft (47%) leidinggevend en van mening is, dat na concentratie nog bepaalde taken en activiteiten zullen overblijven of nieuwe kunnen worden ondernomen (voorlichting, cursussen, contacten).

HOOFDSTUK IV

De concentratiegedachte in de aan- en verkoopsector

Evenals in de zuivelsector is ook in de aan- en verkoopsector sprake van concentratietendenties. Voor wat de provincie Drenthe betreft heeft dit vooral te maken met de produktie van persprodukten (veekoekjes, brokjes, korrels). De meeste coöperaties beschikken over een eigen maal- en menginrichting; de niet-zelfmengers zijn van het onderzoek uitgesloten.

In de navolgende paragrafen wordt nader ingegaan op de meningen en opvattingen van een aantal leidinggevenden en leden van een vijftal aan- en verkoopcoöperaties. 1)

In de vraagstelling werden gegevens verzameld omtrent een zevental aspecten van het verschijnsel concentratie in de aan- en verkoopsector. Deze onderwerpen zijn: verdere samenwerking in de aan- en verkoopsector, top- of kringcoöperatie, het al dan niet voordeliger zijn van concentratie, service en voorlichting bij concentratie, wenselijkheid van samenwerking van de eigen aan- en verkoopcoöperatie in een groter geheel, overdracht van de mengvoederfabrikage, eventuele opheffing van de aan- en verkoopcoöperatie. De gegevens langs deze weg verkregen zijn o.a. in verband gebracht met kenmerken als leeftijd, landbouwonderwijs en bedrijfsgrootte om enig inzicht te krijgen omtrent remmende of versnellende factoren bij concentratie in de aan- en verkoopsector.

De meningen omtrent enkele aspecten betreffende de interne organisatie bij aan- en verkoopcoöperaties komen in een slotparagraaf ter sprake.

§ 1. Samenwerking in het algemeen

In verschillende delen van Drenthe komt geleidelijk aan meer samenwerking tussen de aan- en verkoopcoöperaties. Sommige worden samengevoegd, andere worden een filiaal van een grotere coöperatie. Aan zowel de leidinggevenden als de gewone leden is gevraagd hoe ze staan tegenover deze ontwikkeling.

Ruim de helft van de ondervraagden heeft zich uitgesproken voor verdere samenwerking tussen de diverse coöperaties in een ruimer verband, ongeveer een derde is er op tegen; de overigen hebben in dit opzicht "geen mening" geformuleerd (tabel 14).

- 1). T.w. vier aan- en verkoopcoöperaties, welke zijn verbonden aan een zuivelcoöperatie, en één "zuivere" aan- en verkoopcoöperatie. Deze opzet kwam tot stand in overleg met de Werkcommissie voor Agrarisch-sociologisch en -sociografisch Onderzoek van de Provinciale Onderzoek Commissie van de Provinciale Raad voor Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in Drenthe.

Tabel 14. Mening over verdere samenwerking in de aan- en verkoopsector (in %)

Mening van ondervraagden	Leiding	Leden
Voor samenwerking	58	50
Tegen samenwerking	29	32
Geen mening	13	18
Totaal	100	100

De voorstanders van verdere samenwerking in de aan- en verkoopsector noemen als belangrijkste redenen: voordeliger inkoop, lagere kosten. Degenen, die met de leiding zijn belast spreken zich naar verhouding meer uit voor samenwerking dan de leden (resp. 58% en 50%).

De voorstanders onder de leiding zijn nagenoeg allen zonder meer vóór verdere samenwerking. Een klein aantal leden spreekt zich weliswaar uit als voorstander, maar verbindt daaraan bepaalde voorwaarden zoals: mits de plaatselijke aan- en verkoopcoöperatie maar voldoende zelfstandig blijft, mits ze maar niet zodanig deel gaat uitmaken van een groot geheel dat er van de eigen positie weinig overblijft. De boeren die tegen samenwerking in de aan- en verkoopsector zijn, geven als redenen op: de eigen coöperatie draait goed, het is ongemakkelijk, minder service, minder invloed en binding, minder concurrentie.

De argumenten zijn niet alle van zakelijke aard. De tegenstanders bij de leiding leggen meer dan de leden de nadruk op het feit, dat de eigen coöperatie goed draait; bij de leden daarentegen meer op verlies van invloed, inzicht en binding.

Leeftijd

Voor de jongere boeren (beneden 40 jaar: 56% voor) onder de leden van aan- en verkoopcoöperaties voelen voor verdergaande samenwerking in de aan- en verkoopsector; hun oudere collega's (boven 55 jaar: 43% tegen) zijn er relatief meer op tegen. Voor wat de leidinggevendenden betreft zijn alleen de ouderen onder hen wat meer tegen samenwerking (beneden 55 jaar: 27% tegen boven 55 jaar: 36% tegen).

Landbouwonderwijs

Er is geen verband geconstateerd tussen het gevolgde landbouwonderwijs en de meningen omtrent verdere samenwerking in de aan- en verkoopsector.

Bedrijfsgrootte

Boeren met kleinere bedrijven zijn naar verhouding meer tegen, hun collega's met een groter bedrijf wat meer voor samenwerking. Voor de leidinggevendenden kan op basis van de verzamelde gegevens geen samenhang worden ontdekt.

§ 2. Top- of kringcoöperatie op het terrein van de aan- en verkoop

Samenwerking in een groter geheel kan leiden tot de vorming van kringcoöperaties of tot een topcoöperatie. Aan de boeren is de vraag voorgelegd of ze de voorkeur geven aan één topcoöperatie voor de gehele provincie of aan kringcoöperaties voor elke streek afzonderlijk.

Ongeveer de helft van de ondervraagden spreekt zich uit voor de vorming van kringcoöperaties in de aan- en verkoop, een vijfde voor een topcoöperatie. Een aanzienlijk aantal staat afwijzend tegenover beide vormen. Slechts enkelen hebben "geen mening" te kennen gegeven, zoals tabel 15 laat zien.

Tabel 15. Mening t.a.v. top- of kringcoöperatie (in %)

Houding van ondervraagden	Leiding	Leden
Topcoöperatie	16	20
Kringcoöperatie	62	42
Geen van beide	20	34
Geen mening	2	4
Totaal	100	100

De leidinggevendenden geven verhoudingsgewijs meer de voorkeur aan kringcoöperaties dan de leden (resp. 62% en 42%), t.a.v. de vorming van een topcoöperatie lopen de percentages niet zo veel uiteen (resp. 16% en 20%). Onder de leden zijn er relatief meer die beide vormen van concentratie afwijzen dan onder de leidinggevendenden (resp. 34% en 20%). Met andere woorden in de aan- en verkoopsector wensen de leden naar verhouding minder samen te werken in kring- of topverband dan de leidinggevendenden. Laatstgenoemden staan daarvoor meer open maar dan met behoud van een grote mate van de eigen zelfstandigheid.

Van de boeren die in eerste instantie geen van beide vormen van samenwerking wenselijk achten, geven de meesten meer de voorkeur aan kringcoöperaties boven een topcoöperatie als wordt gesteld dat het toch de kant van samenwerking in groter verband zou opgaan.

Leeftijd

De jongere leden (beneden 40 jaar: 26%) spreken zich relatief meer uit voor de vorming van een topcoöperatie in de aan- en verkoopsector dan hun oudere collega's (boven 55 jaar: 13%). Onder de ouderen bevinden zich verhoudingsgewijs meer tegenstanders zowel van top- als van kringcoöperatie (jonger dan 40 jaar: 28%, ouder dan 55 jaar: 46%). Bij de leiding werd qua leeftijd geen samenhang geconstateerd.

Landbouwonderwijs

Degenen, die geen of weinig landbouwkundige scholing hebben ontvan-

gen, staan relatief meer afwijzend tegenover top- of kringcoöperatie dan de meer landbouwkundig geschoolden (l.l.s., m.l.s.). Deze laatsten geven op hun beurt wat meer de voorkeur aan top- dan aan kringcoöperatie.

Bedrijfs grootte

Wat de bedrijfs grootte betreft bood het verkregen materiaal voor leiding noch voor leden enige samenhang.

§ 3. Mening en omtrent het al dan niet voordeliger zijn van concentratie in de aan- en verkoopsector

Wanneer de plaatselijke aan- en verkoopcoöperatie een onderdeel zou gaan vormen van een groter geheel, dan zou dit bepaalde voor- en nadelen met zich mee kunnen brengen. Hoe denken de boeren hierover ?

Ruim de helft van de ondervraagden is van mening, dat concentratie in de aan- en verkoopsector voor de boer voordeliger zal zijn; de percentages voor leiding en leden verschillen nauwelijks van elkaar (resp. 53% en 51%). De meesten motiveren hun standpunt door vermelding van argumenten als: het is voordeliger, betere personeelsvoorziening, een betere benutting van de capaciteit, lagere kosten. Leiding en leden stemmen hierin nagenoeg overeen.

Tabel 16. Mening omtrent het al dan niet voordeliger zijn van concentratie (in %)

Mening van ondervraagden	Leiding	Leden
Voordeliger	53	51
Maakt niets uit	31	23
Onvoordeliger	11	10
Geen mening	5	16
Totaal	100	100

Van degenen die van oordeel zijn dat concentratie voor de boer financiële voordelen oplevert, zijn de meesten voor verdergaande samenwerking in de aan- en verkoopsector; een aanzienlijk aantal geeft ook de voorkeur aan de vorming van kring- of topcoöperatie, vooral voor de eerste concentratievorm.

Ongeveer een vierde stelt, dat concentratie "niets uitmaakt" met betrekking tot de prijs. Als redenen voor dit standpunt geven zij op: de kosten blijven gelijk, naast voordelen zijn er ook economische nadelen.

Een op de tien boeren is van mening, dat samenwerking in een groter geheel in de aan- en verkoopsector onvoordeliger zal zijn; het verschil tussen leiding en leden is erg klein. Het een en ander wordt toegeschreven aan een hoger worden van de kosten. De boeren die samenwerking onvoordeliger vinden, staan bijna allen afwijzend tegenover verdere samenwerking in de aan- en verkoop, en tegen top- of kringcoöperatie.

Leeftijd

Het zijn vooral de jongeren van zowel leiding als leden die menen, dat concentratie voordeliger voor de boer zal zijn (leden beneden 40 jaar: 63%, boven 55 jaar: 42%; leiding resp. 51% en 43%).

Landbouwonderwijs

Ook degenen die meer landbouwonderwijs (l.l.s., m.l.s.) hebben gevolgd zijn deze mening toegedaan, terwijl hun minder landbouwkundig geschoolde collega's naar verhouding meer "geen mening" hebben gegeven.

Bedrijfsgrootte

Wat de bedrijfsgrootte betreft kan geen samenhang worden geconstateerd met de mening omtrent het al dan niet voordeliger zijn van concentratie in de aan- en verkoopsector.

§ 4. Opvattingen t.a.v. service en voorlichting bij concentratie

Hoe is de mening van de ondervraagde boeren ten aanzien van service en voorlichting in de aan- en verkoopsector wanneer de plaatselijke aan- en verkoopcoöperatie een onderdeel gaat worden van een kring- of topcoöperatie?

Van de ondervraagden is ongeveer 40% van mening dat service en voorlichting bij concentratie geringer zullen worden; van de leden nog wat meer dan van de leidinggevendenden. Beide categorieën van personen noemen als de belangrijkste reden: een minder vlotte bediening dan op kortere afstand, en in mindere mate: de kennis van de plaatselijke situatie vermindert. Van degenen, die van oordeel zijn dat service en voorlichting bij concentratie erop achteruit zullen gaan, zijn de meesten van leiding en leden voor overdracht van de mengvoederfabrikage; een aanzienlijk aantal van hen verwacht ook financieel voordeel van concentratie: onder de leiding wat minder dan onder de leden. De meesten van hen zijn eveneens voor de vorming van kringcoöperaties; een tamelijk groot aantal is tevens voor verdergaande samenwerking in de aan- en verkoopsector. In zake-lijk opzicht willen deze boeren dus wel in een bepaalde vorm samenwerken, maar tegelijkertijd verwachten ze dat de zakelijke begeleiding in de vorm van service en voorlichting slechter zal worden.

Tabel 17. Opvattingen t.a.v. service en voorlichting bij concentratie (in %)

Opvatting van ondervraagden	Leiding	Leden
Minder serv. en voorlichting	38	43
Even goed	36	33
Betere service en voorlichting	20	14
Geen mening	6	10
Totaal	100	100

Een derde van de ondervraagden verwacht dat service en voorlichting even goed zullen blijven, wanneer in een groter verband wordt samengewerkt. Het verschil tussen leiding en leden is daarbij erg klein (resp. 36% en 33%). De meesten voelen wel voor samenwerking op het terrein van de aan- en verkoop en verwachten eveneens dat concentratie voor de boer financieel voordeliger zal zijn.

Slechts 20% van de leden en 14% van de leidinggevendenden is van mening, dat service en voorlichting bij concentratie beter zullen zijn. Vrijwel allen schrijven dit toe aan de mogelijkheid, dat meer gespecialiseerde mensen zich hiermee bezig kunnen houden. Nagenoeg alle leidinggevendenden en leden uit deze groep willen de mengvoederfabrikage overdragen, achten concentratie voordeliger en geven doorgaans de voorkeur aan kringcoöperaties boven een topcoöperatie. Van de leidinggevendenden zijn de meesten voor verdere samenwerking, van de leden slechts een minderheid, terwijl een aantal hieromtrent (nog) "geen mening" heeft.

Leeftijd, etc.

Er zijn in dit onderzoek geen tendentiesesignaleerd tussen de kenmerken leeftijd, landbouwonderwijs en bedrijfsgrootte enerzijds en de opvatting ten aanzien van service en voorlichting bij concentratie in de aan- en verkoopsector anderzijds.

§ 5. Wenselijkheid van samenwerking van de eigen aan- en verkoopcoöperatie in een groter verband

Zoals reeds eerder ter sprake is gekomen, sprak ruim de helft van de ondervraagden zich uit voor verdere samenwerking in het algemeen. Wordt daarentegen de samenwerking betrokken op de eigen plaatselijke coöperatie, dan wil dit nog slechts ongeveer een derde, terwijl ruim de helft dit niet wenselijk acht; de overigen hebben "geen mening".

Tabel 18. Mening omtrent de wenselijkheid van samenwerking van de eigen aan- en verkoopcoöperatie in een groter verband (in %)

Mening van ondervraagden	Leiding	Leden
Samenwerking gewenst	38	30
Samenwerking niet gewenst	49	54
Geen mening	13	16
Totaal	100	100

De leidinggevendenden wensen naar verhouding wat meer samen te werken dan de leden (resp. 38% en 30%), wanneer de eigen coöperatie in het geding is. Ook wat de argumenten betreft komen de onderlinge verhoudingen tussen beide groepen vrij goed overeen. De belangrijkste redenen van de geënquêteerden zijn: het is voor de boer voordeliger in verband met de capaciteit en investeringen; een klein aantal meent, dat samenwerking

voor de eigen aan- en verkoopcoöperatie in de toekomst nodig is.

De leidinggevendenden, die tegen samenwerking van de eigen aan- en verkoopcoöperatie in een groter verband zijn, vermelden vaker dan de leden dat de eigen fabriek goed draait; de leden die zich tegenstander tonen, leggen er op hun beurt meer de nadruk op dat de eigen coöperatie al groot genoeg is. M.a.w. het accent ligt bij leiding en leden wat anders. Het komt er hoofdzakelijk op neer, dat samenwerking van de plaatselijke coöperatie in een groter verband niet wenselijk wordt geacht daar men de eigen zelfstandigheid wil behouden.

Verdere samenwerking in het algemeen

De wenselijkheid van samenwerking voor de eigen plaatselijke aan- en verkoopcoöperatie kan in verband worden gebracht met de opvatting t.a.v. verdere samenwerking in het algemeen. Van de boeren, die voor samenwerking in het algemeen zijn, spreekt zich ongeveer de helft ook uit voor samenwerking wanneer deze betrekking heeft op de eigen coöperatie, terwijl de overigen er tegen zijn. Onder de tegenstanders van samenwerking in het algemeen is ongeveer drie kwart ook tegen samenwerking voor de plaatselijke aan- en verkoopcoöperatie. Degenen, die "geen mening" hebben gegeven namen dit standpunt ook in t.a.v. samenwerking welke gevolgen heeft voor de plaatselijke coöperatie.

De meeste voorstanders van lokale samenwerking zijn ook met betrekking tot andere aspecten van het verschijnsel concentratie voorstander van verdere samenwerking, hebben voorkeur voor top-of kringcoöperatie, achten concentratie voordeliger, zijn voor overdracht van mengvoederfabrikage, vinden service en voorlichting beter; de tegenstanders zijn op meerdere punten tegen de concentratiegedachte in de aan- en verkoopsector.

Leeftijd

Onder de leden zijn de jongere boeren relatief meer voor samenwerking voor de eigen aan- en verkoopcoöperatie dan de ouderen; onder de leidinggevendenden lopen de onderlinge verhoudingen nauwelijks uiteen.

Landbouwonderwijs

Voor zowel leiding als leden geldt, dat degenen die meer landbouwonderwijs (l.l.s., m.l.s.) hebben gevolgd in sterkere mate voorstander zijn voor samenwerking welke gevolgen heeft voor de plaatselijke coöperatie dan degenen die weinig of geen landbouwonderwijs genoten.

Bedrijfs grootte

De boeren, die een groter bedrijf hebben, zijn verhoudingsgewijs meer voor een dergelijke samenwerking dan boeren met kleinere bedrijven, die zich op hun beurt meer tegenstander tonen; dit geldt voor leiding en leden.

§ 6: Mening en omtrent overdracht van de mengvoederfabrikage

De vijf aan- en verkoopcoöperaties, welke in dit onderzoek zijn betrok-

ken, zijn "zelfmengend", d.w.z. mengen zelf het graan en meel; de persprodukten (veekoekjes, brokjes, korrels) worden meestal aangekocht.

De fabrikage van mengvoeders is in Drenthe nog betrekkelijk weinig geconcentreerd; er zijn momenteel nog ongeveer twintig z.g. "zelfmengers" in de coöperatieve sfeer werkzaam.

Drie vierde van de boeren, waarop dit onderzoek betrekking heeft, zijn voor overdracht van de mengvoederfabrikage, wanneer dit in financieel opzicht voordeliger zou zijn, daarbij de leiding wat meer dan de leden (resp. 85% en 72%).

Tabel 19. Mening omtrent overdracht van mengvoederfabricage (in %).

Mening van ondervraagden	Leiding	Leden
Voor overdracht mengv.	85	72
Tegen overdracht mengv.	2	16
Geen mening	13	12
Totaal	100	100

Bij een aantal van deze voorstanders spelen bepaalde argumenten mee; bij vragen over andere punten betreffende de samenwerking blijkt echter een voorkeur voor het behoud van zelfstandigheid. Wellicht zijn niet allen in voldoende mate de overtuiging toegedaan, dat concentratie in de vorm van plaatselijke overdracht inderdaad voor de boeren voordeliger is.

Voor al onder de leden (nl. 16%) bevinden zich nogal wat tegenstanders van een overdracht van de fabrikage van mengvoeders. Vrijwel al deze leden geven te kennen, dat de kwaliteit van de mengvoeders ter plaatse goed is; enkelen vrezen dan geen controle meer te kunnen uitoefenen. Deze categorie van boeren is op verschillende punten tegenstander, zoals t.a.v. verdere samenwerking in de aan- en verkoop, of t.a.v. top- of kringcoöperatie; de meesten verwachten eveneens dat concentratie onvoordeliger zal zijn.

Leeftijd

Onder de leden zijn de jongeren verhoudingsgewijs meer voor overdracht van mengvoederfabrikage, de ouderen daarentegen meer tegen. Onder de leidinggevendenden zijn nagenoeg allen in vrijwel gelijke mate voor overdracht, hoewel de ouderen wat meer "geen mening" hebben gegeven.

Landbouwonderwijs

Voor zowel de leden als de leidinggevendenden geldt dat degenen met minder landbouwonderwijs meer tegen overdracht zijn dan hun collega's, die meer landbouwkundige scholing (l.l.s., m.l.s.) hebben ontvangen.

Bedrijfs grootte

Boeren met kleinere bedrijven zijn naar verhouding meer tegen, met grotere bedrijven meer voor een overdragen van de mengvoederfabrikage;

dit geldt met name voor de leden.

§ 7. Meningen t.a.v. opheffing van de aan- en verkoopcoöperatie

Samenwerking in de aan- en verkoop zou dermate verstrekkende gevolgen kunnen hebben, dat de aan- en verkoopcoöperatie zou worden opgeheven en uit de plaats zou verdwijnen, mits dat financieel voordeliger zou zijn. Hoe reageren de boeren hierop ?

Ongeveer twee derde van de ondervraagden - de leden iets meer dan de leidinggevendenden (resp. 64% en 60%) zouden het jammer vinden wanneer de plaatselijke aan- en verkoopcoöperatie zou verdwijnen, ook al zou dat voor de boer financieel voordeliger zijn. Bijna een derde kan het niet zo veel schelen wanneer opheffing zou plaatshebben: onder de leidinggevendenden naar verhouding iets meer dan onder de leden (resp. 35% en 29%).

Tabel 20. Mening t.a.v. opheffing van de aan- en verkoopcoöperatie (in %)

Mening van ondervraagden	Leiding	Leden
Opheffing niet gewenst	60	64
Opheffing geen bezwaar	35	29
Geen mening	5	7
Totaal	100	100

Een aantal van de boeren dat tegen opheffing is, heeft zijn standpunt nog nader omschreven met argumenten als: coöperatie is door de boeren zelf opgericht, wat is een dorp zonder coöperatie, door opheffing gaat de dorps sfeer verloren, de coöperatie biedt de mogelijkheid van contacten, opheffing doet een stuk dorpsgemeenschap verdwijnen.

Samenwerking voor de eigen coöperatie

De opvatting t.a.v. een eventuele opheffing van de eigen aan- en verkoopcoöperatie is in verband gebracht met de mening omtrent het al dan niet gewenst zijn van samenwerking van de plaatselijke coöperatie in een groter verband. Onder de geënquêteerden, die een dergelijke samenwerking wenselijk achten, zijn er verhoudingsgewijs minder, die de eigen coöperatie willen behouden dan onder degenen, die niet willen samenwerken in algemene zin. Het is duidelijk dat de meeste boeren, ook al willen ze dan wel samenwerken, toch de eigen aan- en verkoopcoöperatie niet graag zien verdwijnen.

De ondervraagden, die het betreuren wanneer de plaatselijke coöperatie zou verdwijnen, zijn ook grotendeels tegen verdere samenwerking in het algemeen en tegen overdracht van de mengvoederfabrikage; een aanzienlijk aantal van hen is van mening dat service en voorlichting bij concentratie niet beter zullen worden, en verwacht evenmin dat concentratie

voor de boer voordeliger zal zijn. De boeren die geen bezwaar tegen opheffing hebben, laten zich hoofdzakelijk positief uit t.a.v. de diverse aspecten van het verschijnsel concentratie.

Leeftijd

Bij de leden zijn de jongere boeren minder tegen eventuele opheffing van de aan- en verkoopcoöperatie dan hun oudere collega's; bij de leiding lopen de meningen nogal uiteen.

Landbouwonderwijs

Zowel voor de leden als de leiding geldt, dat degenen die meer landbouwonderwijs hebben gevolgd er minder op tegen zijn dat de aan- en verkoopcoöperatie uit de plaats zal verdwijnen, dan hun collega's die minder landbouwkundig zijn geschoold.

Bedrijfs grootte

De boeren met een groter bedrijf zijn in mindere mate tegen opheffing van de coöperatie dan zij, die een kleiner bedrijf hebben; dit geldt zowel voor de leiding als de leden.

§ 8. Meningen omtrent enkele aspecten betreffende de interne organisatie bij aan- en verkoopcoöperaties

Het ligt niet in de bedoeling de interne organisatie bij aan- en verkoopcoöperaties in het algemeen aan de orde te stellen; het gaat meer om een aantal aspecten, welke in verband met het verschijnsel concentratie van belang kunnen zijn, zoals: bezoek aan vergaderingen, informatie over de gang van zaken in de aan- en verkoopsector, voorstellen over samenwerking, controlebaarheid, betekenis van de bestuursfunctie na eventuele concentratie.

Vergaderingbezoek

Ruim een derde van de ondervraagde leden bezoekt de vergadering(en) van de plaatselijke aan- en verkoopcoöperatie. Er is geen onderscheid gemaakt naar het aantal vergaderingen dat per jaar wordt gehouden. De relatie van persoonlijk vertrouwen tussen leiding en leden verklaart wellicht mede de niet grote opkomst van de leden; zolang de zaken goed gaan, zal waarschijnlijk een aantal boeren weinig of geen redenen aanwezig zien een vergadering te bezoeken.

Informatie door bestuur

Ruim drie vierde van de leden van aan- en verkoopcoöperatie is van mening, dat ze regelmatig en goed geïnformeerd worden door het bestuur over de gang van zaken in de aan- en verkoopsector; een zevende zegt dat het bestuur hen hieromtrent voorziet van te weinig informatie.

Voorstellen over samenwerking

Indien het bestuur een voorstel zou lanceren om tot samenwerking te komen, dan zou twee derde van de leden (65%) dit nog aan een kritisch

onderzoek willen onderwerpen. Een derde van de leden vindt dat het bestuur dat wel goed gedaan zal hebben; bij deze categorie van boeren is de vertrouwensrelatie met de leiding wellicht wat hechter, dan bij degenen die zich nader willen oriënteren t.a.v. eventuele samenwerkingsvoorstellen.

Controleerbaarheid

Bijna drie vijfde deel van de ondervraagde leden (58%) geeft te kennen , dat de eigen plaatselijke aan- en verkoopcoöperatie niet meer voldoende kan worden gecontroleerd omtrent de gang van zaken. Een aantal van hen vindt dat het te moeilijk is. Deze mogelijkheid wordt bij een top- of kringcoöperatie door vier vijfde deel (81%) van de gewone leden en door bijna de helft (46%) van de leidinggevendenden niet meer mogelijk geacht; ongeveer een tiende van beide categorieën heeft hieromtrent "geen mening". Van degenen, die zeggen een top- of kringcoöperatie niet meer te kunnen controleren, zijn de meesten van mening, dat het te moeilijk gaat worden; de overigen hebben hun mening niet nader gemotiveerd.

Betekenis van de bestuursfunctie

Wanneer de plaatselijke aan- en verkoopcoöperatie een onderdeel gaat vormen van een groter geheel als kring- of toporganisatie dan bestaat de mogelijkheid, dat de functies van de leidinggevendenden enigerlei wijziging zullen ondergaan. Vier vijfde deel (80%) van de leidinggevendenden zegt, dat het voor hen van geen betekenis is wanneer de bestuursfunctie bij concentratie aan betekenis zou verliezen. Dit aantal is opmerkelijk hoog. Vermoedelijk willen zij niet de indruk wekken "conservatief" te zijn, of niet laten blijken dat zij aan hun functie zijn gehecht. Zoals uit het onderzoek al eerder naar voren is gekomen, tonen zij zich op meerdere punten tegenstander van samenwerking c.q. concentratie, zoals t.a.v. samenwerking van de eigen aan- en verkoopcoöperatie in een groter verband, service en voorlichting bij concentratie. Slechts een vierde van de leidinggevendenden ziet nog overblijvende taken en activiteiten in de vorm van contacten en voorlichting, wanneer concentratie zou plaatshebben.

HOOFDSTUK V

Samenvatting en slotbeschouwing

In het onderzoek "Boer en landbouwcoöperatie in Drenthe" is het accent gelegd op het verschijnsel concentratie in twee sectoren van de landbouwcoöperatie, namelijk de zuivelcoöperatie en de aan- en verkoopcoöperatie. Daarnaast is enige aandacht geschonken aan enkele meer algemene gegevens, zoals de deelneming van boeren aan en hun mening over landbouwcoöperaties.

Ter verduidelijking zij gesteld, dat dit onderzoek geen betrekking heeft op het al dan niet economisch gewenst zijn van concentratie, maar op het verkrijgen van informatie over verschijnselen, welke in verband staan met of van belang zijn bij samenwerking c.q. concentratie. Het is een eerste onderzoek in deze richting.

De wijze waarop het onderzoek is opgezet geeft geen volledige verklaring van alle factoren welke hierbij van invloed kunnen zijn. De pretentie kan bijgevolg niet verder reiken dan het leveren van een indruk en een meer algemene oriëntering.

De deelneming aan en de meningen over landbouwcoöperaties

Het karakter van de coöperatie is tweezijdig: er is sprake van een vereniging en van een bedrijf. De vereniging vraagt om openheid, om een hecht contact tussen leiding en leden; het bedrijf vereist efficiency en zakelijkheid. Voor de boeren betekent het lid zijn van een coöperatie, dat ze in een zakelijke relatie met de coöperatie staan en in beginsel het beleid mede kunnen bepalen.

Uit het onderzoek is gebleken, dat men over het algemeen genomen positief staat tegenover landbouwcoöperaties. De ondervraagden, leden van een tamelijk groot aantal coöperaties, tonen zich nagenoeg allen voorstander van de landbouwcoöperatie, en doen veel zaken met de coöperatie. De meesten geven de voorkeur aan de coöperatie boven de particuliere handel en industrie: in de sector van de zuivel naar verhouding meer dan in de aan- en verkoopsector.

Beide elementen - persoonlijke bindingen en zakelijke relaties - behoeven doorgaans niet met elkaar in strijd te zijn. Het is echter niet onmogelijk dat bepaalde houdingen, meningen en motiveringen, verband houdende met een gehecht-zijn aan de plaatselijke coöperatieve verenigingen, wel eens in strijd kunnen zijn met een strikt zakelijke benadering van het vraagstuk concentratie.

De concentratiegedachte in de zuivelsector

Samenwerking

Over het algemeen genomen heeft de helft van de ondervraagden zich uitgesproken voor samenwerking in de zuivelsector. De reacties van de

boeren zijn echter wel verschillend t.a.v. de diverse concrete vormen waarin de concentratie zich kan voordoen. Wordt het onderwerp samenwerking niet in algemene zin gehanteerd maar meer betrokken op de samenwerking welke gevolgen heeft voor de eigen plaatselijke zuivelcoöperatie, dan neemt het aantal voorstanders tamelijk sterk af (van de helft tot ongeveer een derde). Al zijn de boeren dan voor samenwerking in het algemeen, dan betekent dit nog niet, dat zij ook met inzet van hun eigen zuivelcoöperatie willen gaan samenwerken; zij zijn daarvoor nog te veel gehecht aan de plaatselijke coöperatie. Bovendien zijn tamelijk veel ondervraagden niet geheel overtuigd door de plannen om tot concentratie te komen. Zij schuwen de onzekerheid t.a.v. de toekomstige ontwikkelingen, al staan zij dan in het algemeen nog wel positief tegenover samenwerking.

Coöperatievorm

De zuivelcoöperaties zijn, naar de aard van het bedrijf, ingedeeld in twee groepen, nl. zuivelcoöperatie en zuivel- annex - aan en verkoopcoöperaties. Deze indeling is gebaseerd op de veronderstelling, dat de meningen en opvattingen van de geënuquêteerden van beide groepen coöperaties ten aanzien van samenwerking in de zuivelsector uiteen zullen lopen. Een eventuele samenwerking op het terrein van de zuivel is voor de eerste groep coöperaties van ingrijpender betekenis dan voor de tweede: de positie van de aan- en verkoopafdeling blijft immers onaangetast.

Deze veronderstelling is, hoewel de verschillen op alle punten tussen de leden van beide groepen coöperaties niet even groot zijn, juist gebleken: over het algemeen staan de ondervraagden van zuivel- annex aan- en verkoopcoöperaties meer open voor samenwerking in de zuivelsector dan de geënuquêteerden van zuivelcoöperaties.

Een tweede indeling van de zuivelcoöperaties is gebaseerd op de aard van het lidmaatschap van de coöperaties aangesloten bij D.O.M.O.-Bedum 1). Aan deze indeling ligt de gedachte ten grondslag, dat de mogelijkheden tot samenwerking voor beide groepen ledencoöperaties verschillend zijn. De A-leden zijn nl. verplicht de melk van hun leveranciers aan de D.O.M.O. te leveren waardoor voor deze coöperaties de mogelijkheden tot samenwerking sterk zijn beperkt. Voor boeren aangesloten bij een A-lid van D.O.M.O.-Bedum, zou samenwerking dus minder aantrekkelijk zijn dan voor boeren die aangesloten zijn bij een B-lid (geen verplichte melkleverantie aan D.O.M.O.). Ook deze veronderstelling blijkt juist te zijn: de ondervraagden, B-leden van D.O.M.O.-Bedum staan meer open voor samenwerking dan de ondervraagden van A-leden.

Zowel bij de eerste als de tweede indeling verschillen de meningen en opvattingen van de leden die tot een zelfde groep van coöperaties behoren, van coöperatie tot coöperatie maar weinig. Andere factoren dan de aard van het bedrijf en de aard van het lidmaatschap van D.O.M.O.-Bedum, zoals de omvang van de melkaanvoer en het produktenassortiment spelen een geringe rol.

1). Vgl. hoofdstuk I blz. 12 voor een verklaring van de termen.

Samenwerkingsvorm

De meningen omtrent de wenselijk geachte samenwerkingsvorm lopen enigszins uiteen. Dit moge blijken uit de opvattingen omtrent de omschakeling van de plaatselijke fabriek tot een melkontvangstation en de vorming van top- of kringcoöperatie. Samenwerking wordt door een tamelijk groot aantal ondervraagden gewenst, maar niet noodzakelijk geacht. Men geeft de voorkeur aan behoud van de eigen zelfstandigheid, al wil men deze eventueel voor bepaalde sectoren (boter- of kaasbereiding, e.d.) of onder bepaalde voorwaarden (financieel voordeel) wel laten schieten; op weg naar een grotere eenheid willen de boeren deze zelfstandigheid in elk geval zo lang mogelijk gehandhaafd zien (voorkeur voor kringcoöperaties). Het streven naar behoud van de zelfstandigheid van de plaatselijke coöperatieve zuivelfabriek zou impliceren, dat het wenselijk is op plaatselijk niveau de organisatorische verhoudingen op een of andere wijze te laten voortbestaan en de leden invloed te laten behouden. Dit blijkt te meer wanneer wordt gelet op het grote aantal geënquêteerden dat afwijzend staat tegenover een eventuele opheffing van de plaatselijke zuivelfabriek, ook wanneer dat financiële voordelen zou opleveren (ongeveer twee derde-deel).

Van de boeren die het betreuren wanneer de zuivelfabriek zou worden opgeheven, is minstens de helft ook tegenstander van concentratie in andere opzichten, zoals verdere samenwerking in algemene zin of, wanneer deze consequenties heeft voor de eigen plaatselijke coöperatie, zuivelplan, e.d.

Zuivelplan

Hoewel voor het zuivelplan wel degelijk belangstelling is getoond, zijn lang niet alle ondervraagden (ongeveer de helft) door het zuivelplan overtuigd van de wenselijkheid van concentratie.

Het verschijnen van het jongste zuivelplan heeft reeds geruime tijd geleden plaatsgehad. Sedertdien was er in de zuivelsector weer sprake van enige veranderingen (fusies, overgang van enkele zuivelcoöperaties van een B- naar een A-lidmaatschap, e.d.) Een deel van de ondervraagden is ook al min of meer gewend geraakt aan plannen tot concentratie. Ongetwijfeld zal ook in de toekomst de tegenstand enigermate afnemen; een aanwijzing hiervoor zou gelegen kunnen zijn in het aanzienlijke gedeelte van de ondervraagden dat van mening is dat het plan op den duur niet is tegen te houden.

Van de ondervraagden die het zuivelplan kennen - uit publikaties of door middel van voorlichtingsbijeenkomsten - wil een groter percentage dat de eigen coöperatie in een ruimer verband gaat samenwerken, zijn er ook relatief meer voor de omzetting van de plaatselijke zuivelfabriek in een melkontvangstation en zijn er verhoudingsgewijs wat minder tegen een eventuele opheffing van de plaatselijke zuivelcoöperatie, dan van degenen, die niet op deze wijze (lezen of voorlichtingsbijeenkomst) van het zuivelplan op de hoogte zijn gekomen. T.a.v. in het zuivelplan genoemde onderwerpen als topcoöperatie en melkprijs lopen de meningen nogal uiteen en konden geen duidelijke verschillen worden vastgesteld tussen degenen die het plan kennen en zij die het niet kennen.

Hoe hebben de voorstanders van het zuivelplan (ongeveer een derde) gereageerd op de verschillende aspecten van concentratie ? Een vrij groot aantal van de voorstanders spreekt zich uit voor de vorming van één topcoöperatie, voor samenwerking van de eigen coöperatie in een groter geheel, voor omzetting van de fabriek in een ontvangstation voor melk, en voor een eventueel verdwijnen van de zuivelcoöperatie uit de plaats, (beide laatste stappen slechts als dit voordeliger is).

De bezwaren tegen het zuivelplan komen relatief meer voor onder de leidinggeevenden dan onder de leden. De nadruk valt op argumenten als: het plan is nadelig voor de eigen coöperatie; het plan wil te veel ineens.

Argumenten

Degenen, die samenwerking voorstaan, noemen het vaakst het motief van lagere kosten, en in mindere mate argumenten als: betere afzetmogelijkheden, meer specialisatiemogelijkheden, de coöperatie wordt er sterker van. De tegenstanders van samenwerking leggen min of meer de nadruk op het aspect van hogere kosten, maar vermelden daarnaast ook argumenten als: de gewone boer verliest invloed en inzicht, verlies aan binding en gemeenschapsleven, de plaatselijke coöperatie wordt minder zelfstandig. Meer in het algemeen kan men stellen, dat zowel de voor- als tegenstanders van concentratie zakelijke en niet-zakelijke argumenten voor hun standpunt aanvoeren. De niet-zakelijke argumenten kunnen ten dele op een conformiteit aan bepaalde conventies of traditie berusten, doch behoeven daarom nog niet verwerpelijk te zijn. Bij het afwegen van zakelijke en niet-zakelijke argumenten kunnen de niet-zakelijke de doorslag geven en derhalve tot een rationele beslissing leiden. Waar het hierbij op aankomt is, dat de kennis voldoende is om tot een rationele beslissing te kunnen komen. Men kan zich afvragen in hoeverre de geënkquêteerden, en dat geldt zowel voor de voor- als tegenstanders van concentratie, over voldoende inzicht in deze materie beschikken om een rationeel standpunt te kunnen innemen. Voorzover sprake is van een manco, zal met een deskundige voorlichting de oordeelsvorming ten zeerste worden bevorderd.

Leiding en leden 1)

Leidinggeevenden (bestuur en commissie van toezicht) en leden hebben uiteenlopende meningen en argumenten naar voren gebracht t.a.v. het al dan niet samenwerken in de zuivel.

Van de leidinggeevenden spreken er zich tamelijk veel uit voor samenwerking in het algemeen (57%), maar wanneer het gaat om samenwerking van de eigen zuivelcoöperatie in een groter geheel (43%), of om een bepaalde vorm van samenwerking (top- of kringcoöperatie, melkontvangstation, e.d. resp. 21%, 67% en 86%) dan lopen de meningen wat meer uiteen. De leiding voelt wel voor samenwerking, maar streeft ernaar een bepaalde mate van zelfstandigheid op plaatselijk niveau te behouden; velen van hen zijn daarom tegen het zuivelplan (67%) en tegen een eventuele

1) Onder leiding wordt hier verstaan: het bestuur en de commissie van toezicht (ook wel raad van toezicht of sprake van commissarissen gezeten).

opheffing van de eigen zuivelfabriek (65%). Er kunnen bij de leidingge-
venden een aantal weerstanden rijzen; zo zouden zij concentratie van be-
voegdheden of van bedrijven kunnen ervaren als een aantasting van hun
functie, vertrouwen, positie prestige of macht. Weerstanden kunnen ook
ontstaan wanneer zij genoodzaakt worden in grotere eenheden te gaan den-
ken . Men uit deze weerstanden op verschillende wijze, soms door zonder
verdere motivering tegen samenwerking te zijn, soms door argumenten
als: de eigen coöperatie is beter, het draait immers allemaal goed, hoge-
re kosten, de plaatselijke coöperatie wordt minder zelfstandig, verlies
aan binding, nadelig voor gemeenschapsleven, ontslag van personeel. Het
is niet uitgesloten, dat zij de autonomie van het plaatselijk bedrijf nog te
veel als onaantastbaar beschouwen, hoewel uit het onderzoek is gebleken ,
dat de jongeren onder de leidinggegenden en ook wel de meer geschoolden,
meer voor samenwerking voelen dan hun oudere en minder geschoolde
collega's. De indruk bestaat, dat er niet alleen bij de leidinggegenden,
maar ook bij de directeuren weerstanden tegen concentratie aanwezig
zijn.

Hun functies zijn eveneens kwetsbaar; zij bekleden bovendien een posi-
tie, welke is gebaseerd op een relatie van persoonlijk vertrouwen met de
leiding. Plannen tot concentratie kunnen de positie van de directeur dis-
cutabel stellen. In dit licht dienen dan ook de reacties te worden gezien,
welke aangeven dat samenwerking met andere coöperaties in dit bedrijf
wel gewenst maar zeker niet noodzakelijk is. Bestuur en directie zijn van
mening, dat wanneer samenwerking in het geding is, dit door hen geza-
menlijk dient te worden bekeken.

Bestuursleden en directeuren zien samenwerking c.q. concentratie
veelal als een aantasting van het in hen gestelde vertrouwen, als prestige-
verlies e.d. Maar ook als een rechtstreekse poging hen overbodig te ma-
ken ? Dit is niet uitgesloten, maar men dient zich te realiseren, dat door
concentratie nieuwe technische of organisatorische functies kunnen ont-
staan.

Een aanzienlijk aantal leidinggegenden (47%) is van mening, dat er
na een eventuele concentratie toch nog bepaalde taken overblijven, zoals
het onderhouden van contacten met de leden en met de overkoepelende
organisatie, het geven van cursussen en voorlichting e.d.

Het lijkt derhalve gewenst om bij een mogelijke concentratie, te zor-
gen voor functies voor bestuur en directie met een bepaalde inhoud (con-
tact, voorlichting, etc.)

De meningen en argumenten van de leden wijken nogal af van die van
de leidinggegenden. Het percentage "geen mening" ligt bij de leden aan-
merkelijk hoger dan bij de leiding. De leden met "geen mening" bijvoor-
beeld ten aanzien van samenwerking waarbij de eigen plaatselijke zuivel-
coöperatie in het geding is (20%), brengen dit vaak ook met betrekking tot
andere aspecten van de concentratie tot uitdrukking. Zij zien de plaatse-
lijke, reeds lang bestaande coöperatie als iets dat hun vertrouwd is ge-
worden; de coöperatie bekleedt een belangrijke functie in de dorpsgemeen-
schap: als plaatselijke instelling is ze aangepast aan de lokale behoeften
en gewoonten en vervult daar sociale en culturele taken, welke lokaal ver-
schillend kunnen zijn. Tussen leiding en leden heerst een vertrouwensre-
latie; de leiding behartigt de economische belangen van de leden die in

zeer sterke mate op deze relatie steunen. Door concentratie zou het een en ander kunnen worden ondergraven.

De argumenten welke de leden naar voren brengen, verschillen in tal van opzichten van die welke door de leidinggevendenden worden genoemd. Zo vermelden de leden die tegen concentratie zijn vaker dan de leidinggevendenden redenen als: hogere kosten, of: minder concurrentie, terwijl het aantal dat tegen is zonder verdere motivering, bij de leidinggevendenden relatief hoger ligt. De leden geven daarnaast nog andere motieven aan zoals: de gewone boer verliest invloed en inzicht, verlies aan contact en sociale banden, de eigen coöperatie is beter, de eigen fabriek draait immers goed. Deze argumenten kunnen in meerdere of mindere mate een verdediging zijn om de bestaande situatie zo goed en volledig mogelijk te laten voortbestaan. Concentratie kan inderdaad het eigene en vertrouwde uithollen. Er zou dan ook naar gestreefd dienen te worden, in geval van samenwerking, om dit op enigerlei wijze in de gewijzigde organisatiestructuur te continueren.

Vergaderingbezoek

Tussen het bezoeken van vergaderingen door de leden en hun meningen omtrent de verschillende aspecten van samenwerking bestaat in zijn algemeenheid geen aanwijsbare samenhang. Van de leden van zuivel- annex aan- en verkoopcoöperaties, die op vergaderingen komen (ruim een vierde) zijn er relatief gezien meer voor samenwerking dan van hen die er niet komen. Van de leden van zuivelcoöperaties die bij vergaderingen aanwezig zijn (ruim een derde), spreken er zich daarentegen naar verhouding meer uit tegen concentratie in de zuivel dan van de leden die de vergaderingen wel bezoeken, hetgeen vrij goed overeenkomt met de opvattingen en meningen van de leidinggevendenden. In hoeverre hier sprake is van een min of meer rechtstreekse beïnvloeding valt moeilijk te achterhalen; vast staat dat de overeenkomst betrekking heeft op telkens dezelfde onderwerpen van het verschijnsel samenwerking (verdere samenwerking in de zuivel, zuivelplan, omschakeling van de zuivelfabriek naar melkontvangstation, eventuele opheffing van de zuivelcoöperatie).

Een goede voorlichting zal het mogelijk kunnen maken, dat de ondervraagde boeren die "geen mening" hebben omtrent de verschillende aspecten van de concentratie, eveneens een standpunt gaan innemen. Deze voorlichting zal een systematisch en langdurig karakter moeten hebben. Het een en ander dient geplaatst te worden in het kader van de opvattingen omtrent de voorkeur van de ondervraagden voor de vorming van kringcoöperaties, de wenselijkheid van samenwerking van de eigen zuivelcoöperatie in een groter verband, de meningen omtrent de melkprijs bij eventuele concentratie, e.d. De voorlichting zal gericht moeten zijn op zowel de organisatorische als financieel-economische en bedrijfstechnische aspecten van mogelijke samenwerkingsvormen, waarbij ernaar gestreefd dient te worden de voor- en nadelen zo concreet mogelijk aan te geven. Daarbij verdient het aandacht te letten op de aard van de vermelde argumenten en op de posities (lid, bestuur, directie) welke binnen de huidige coöperatieve zuivelfabriek worden ingenomen. Er zal tevens rekening moeten worden gehouden met de soort van coöperatie: zuivelcoöperatie of zuiv-

vel-annex aan- en verkoopcoöperatie; zuivelcoöperatie als A- of B-lid 1).

Voor zover concentratie gewenst is, zal deze gegoten dienen te worden in een vorm welke aansluit bij de opvattingen van de boeren, en bevorderd kunnen worden door een groei van "onderop" (b.v. vanuit commissies, e.d.). Er valt niet aan de indruk te ontkomen, dat zich een verandingsproces aan het voltrekken is, vooral bij de jongere boeren en bij degenen die wat meer landbouwkundige opleiding hebben genoten. Geleidelijk aan komt de structuur van de Drentse zuivelindustrie door de economische en technische ontwikkeling in deze bedrijfstak meer in de belangstelling te staan. De doelstelling blijft hierbij uiteraard, dat de verwerking van de melk in economisch en organisatorisch opzicht zo efficiënt mogelijk plaatsheeft. Omtrent de vorm van concentratie lopen de meningen van de geënquêteerden nogal uiteen. Lang niet alle leidinggevend en leden willen de stap naar een topcoöperatie ineens doen, maar geven de voorkeur aan de vorming van kringcoöperaties. De besturen en directies zullen de leden, die uiteindelijk moeten beslissen over de vraag of en in hoeverre zal worden samengewerkt, hierbij zo veelzijdig mogelijk moeten voorlichten. De toekomst zal uitwijzen in welke mate de gebleken bereidheid tot samenwerking zal leiden tot verdergaande eenwording.

De concentratiegedachte in de aan- en verkoopsector

Samenwerking

De resultaten van het onderzoek met betrekking tot de samenwerking c.q. concentratie in de aan- en verkoopsector komen grotendeels overeen met die voor de zuivelsector.

In de sector van de aan- en verkoop is men reeds - evenals in de zuivelsector (vgl. de melkleverantie bij A- en B-coöperaties - enigermate aan samenwerking gewend (persen van veekoeken, brokjes en korrels; graanopslag).

De argumenten van zowel voor- als tegenstanders van samenwerking in de aan- en verkoop komen grotendeels overeen met die welke t.a.v. de samenwerking in de zuivel te beluisteren zijn. In de sector van de aan- en verkoop bestaat echter niet zoiets als een zuivelplan in de zuivelsector. Het is aannemelijk dat het ontbreken van een dergelijk plan voor de aan- en verkoopsector, een meer zakelijke benadering van het vraagstuk van samenwerking c.q. concentratie in deze sector heeft bevorderd. Plannen door hogere organen gelanceerd, wekken immers vaak weerstanden op die in het emotionele vlak liggen en een zakelijke beoordeling belemmeren.

Er bestaat onmiskenbaar een bereidheid om te komen tot verdere samenwerking op het terrein van de aan- en verkoop, wat o.a. blijkt uit de opvattingen omtrent samenwerking in het algemeen (ruim de helft is er voor), het al dan niet voordeliger zijn van samenwerking in een groter geheel (de helft van de ondervraagden), en de overdracht van de mengvoederfabricage (driekwart is voor overdracht). Wanneer evenwel wordt gesproken over samenwerking waarbij de plaatselijke coöperatie in het geding is, of over een eventuele opheffing van de aan- en verkoopcoöpera-

1) Voor een verklaring van de termen: zie blz. 12.

tie, dan neemt de geneigdhed tot samenwerking in beduidende mate af (ongeveer een derde vóór). Evenals bij de zuivel staan zowel de leiding als de leden toch wel open voor samenwerking in een groter verband, maar zij wensen de eigen zelfstandigheid niet geheel prijs te geven.

Samenwerkingsvorm

De meningen van de ondervraagden over de wenselijk geachte samenwerkingsvorm in de aan- en verkoopsector lopen nogal uiteen. Ruim de helft van de ondervraagden spreekt zich uit voor samenwerking; ongeveer een vijfde geeft de voorkeur aan de vorming van één topcoöperatie en ongeveer de helft aan kringcoöperaties. Niet allen achten samenwerking c.q. concentratie noodzakelijk; dit blijkt uit de antwoorden omtrent een eventueel verdwijnen van de aan- en verkoopcoöperatie uit de plaats (twee derde zou dit verdwijnen betreuren, ongeveer een derde heeft daar niets op tegen). De ondervraagden willen onder bepaalde voorwaarden (als het financieel voordeliger is) of in bepaalde opzichten (persprodukten) wel samenwerken, maar streven er dan grotendeels naar deze op regionale basis in de vorm van kringcoöperaties te doen plaatshebben.

De meningen van degenen, die de mengvoederfabricage eventueel zouden willen overdragen, (ongeveer drie vierde) dienen in dit licht te worden gezien. Het een en ander zou kunnen impliceren, dat bij de omvorming van de plaatselijke aan- en verkoopcoöperaties in een groter geheel, vooral de nadruk dient te worden gelegd op de beperkte schaal (kringcoöperaties) waarin men samenwerking c.q. concentratie realiseerbaar acht. Daarbij dient tevens te worden gelet op het voortbestaan van de totale organisatorische verhoudingen.

Argumenten

De argumenten welke in verband met de verschillende vormen van samenwerking c.q. concentratie door de ondervraagde boeren naar voren zijn gebracht, vertonen onderling een vrij grote mate van overeenkomst. De tegenstanders onder de leidinggevendenden hebben relatief vaker dan die bij de leden de nadruk gelegd op het motief, dat de eigen fabriek goed draait, terwijl zij de overige redenen (minder concurrentie, hogere kosten, minder invloed en inzicht, het is ongemakkelijk, minder service, de fabriek is groot genoeg) vrijwel even vaak vermelden. Een groot aantal van de door de tegenstanders naar voren gebrachte motieven zijn van financiële of economische aard, slechts een minderheid is dat niet.

De voorstanders van concentratie in de aan- en verkoopsector gaven als redenen op: lagere kosten, voordeliger inkoop, betere personeelsvoorziening, betere benutting van de capaciteit.

Over het algemeen genomen mag men stellen, dat de ondervraagden aanmerkelijk minder niet-zakelijke argumenten omtrent samenwerking c.q. concentratie t.a.v. de aan- en verkoopsector hebben laten horen dan t.a.v. de zuivelsector.

Leiding 1) en leden

Tussen leidinggevendenden en leden van de in het onderzoek betrokken

1) Zie noot op blz. 62.

aan- en verkoopcoöperaties zijn tal van verschillen geconstateerd, hoewel deze over het algemeen genomen niet erg groot zijn.

Van de leidinggevenden spreken er zich tamelijk veel (58%) uit voor samenwerking in de aan- en verkoop in algemene zin. Gaat het daarentegen om samenwerking van de eigen aan- en verkoopcoöperatie in een groter verband (38%) of om een bepaalde manier van samenwerking (top- of kringcoöperatie, overdracht van mengvoederfabricage, resp. 16%, 62% en 85%) e.d. dan blijken de meningen nogal uiteen te lopen. De leiding voelt wel voor samenwerking, maar streeft waar dit mogelijk is naar behoud van een bepaalde mate van zelfstandigheid op het plaatselijk niveau. Dit komt uitdrukkelijk naar voren t.a.v. het standpunt van de ondervraagden omtrent een eventueel verdwijnen van de totale aan- en verkoopcoöperatie (opheffing niet gewenst: 60%). Een aantal leidinggevenden verzet zich tegen concentratie vooral wanneer de eigen coöperatie in het geding komt, hetgeen blijkt uit de redenen waarmee zij hun standpunt omkleden, bijvoorbeeld: de eigen fabriek draait goed, de eigen fabriek is beter, de plaatselijke coöperatie wordt minder zelfstandig, concentratie leidt tot hogere kosten, etc.

Bestuursleden en directeurs kunnen concentratie ervaren als een aantasting van hun positie, sociaal prestige, macht e.d., of misschien als een poging hen overbodig te maken; zo is slechts een vierde van mening, dat er na een eventuele concentratie nog bepaalde taken in de aan- en verkoopsector zullen overblijven (voorlichting of cursussen geven, het onderhouden van contacten met de overkoepelende organisatie en met de leden).

Het zou wenselijk zijn voor de leiding (inclusief directie) bij concentratie te zorgen voor functies met een bepaalde inhoud (voorlichting, contact, e.d.), welke de bestaande weerstanden zouden kunnen doen verminderen.

De meningen van de leden verschillen op tal van punten met die van de leidinggevenden m.b.t. de diverse aspecten van het verschijnsel concentratie. Ten aanzien van de antwoordcategorie "geen mening" zijn de verschillen tussen de leden en leiding relatief het grootst. De leden zien de coöperatie als iets vertrouwds; zij behartigt in de dorpsgemeenschap een aantal sociale en culturele zaken, welke echter van plaats tot plaats kunnen verschillen; tussen leiding en leden bestaat een relatie van vertrouwen. Bij concentratie zou het een en ander in het gedrang kunnen komen. Als reactie hierop kunnen de leden naar argumenten gaan zoeken om zich tegen het opgaan in een groter verband te verzetten; ze brengen argumenten naar voren als: de eigen coöperatie draait goed of: is groot genoeg, verlies aan invloed, inzicht en binding bij concentratie, samenwerking is ongemakkelijk, hogere kosten, minder service bij concentratie, minder concurrentie. De meningen van de leidinggevenden komen hiermee grotendeels overeen. Een aantal van de vermelde argumenten kan een verkapt verdediging zijn, waarmee men beoogt de bestaande situatie zo lang en zo goed mogelijk te laten voortduren.

Wanneer men de leeftijd, het gevolgde landbouwonderwijs of de bedrijfsgrrootte beziet, dan blijkt dat onder de jongere boeren, onder degenen die meer landbouwonderwijs hebben genoten en onder hen die een groter bedrijf hebben, relatief meer voorstander zijn van de verschillende

aspecten van samenwerking c.q. concentratie (samenwerking in het algemeen, top- of kringcoöperatie, samenwerking van de eigen aan- en verkoopcoöperatie in een groter geheel, etc.) dan onder hun oudere collega's, de landbouwkundig minder geschoolden en de boeren met een kleiner bedrijf. Wat daarentegen de leidinggevendenden betreft, zijn er in dit opzicht slechts weinig samenhangen uit het onderzoek naar voren gekomen. Een goede en uitgebreide voorlichting zou dit als uitgangspunt kunnen nemen, waarbij men een zo concreet mogelijke voorstelling van de mogelijkheden van voor- en nadelen, e.d. van concentratie kan moeten geven.

Vergaderingbezoek

Ruim een derde van de leden bezoekt de vergadering(en) van de aan- en verkoopcoöperatie. Onder hen zijn er relatief meer die zich positief opstellen ten aanzien van elk aspect van het verschijnsel concentratie waarop dit onderzoek betrekking heeft (samenwerking in het algemeen, top- of kringcoöperatie, overdracht van de mengvoederfabricage, etc.), dan onder degenen die niet op de vergaderingen komen. De opvattingen van de leden die op de vergaderingen aanwezig zijn, komen tamelijk goed overeen met die van de leidinggevendenden. Er kan sprake zijn van directe beïnvloeding; in hoeverre dit inderdaad het geval is, kan moeilijk exact worden vastgesteld.

Uit het onderzoek krijgt men de indruk, dat samenwerking op het terrein van de aan- en verkoop over het algemeen genomen wenselijk wordt geacht. Een goede en uitgebreide voorlichting zou hierop zeer wel kunnen aansluiten. Bij deze informatie zou men in moeten gaan op de voor- en nadelen van verdergaande samenwerking op de toekomstige organisatorische verhoudingen, op financieel-economische en bedrijfstechnische aspecten van mogelijke samenwerkingsvormen. Het een en ander dient geplaatst te worden tegen de achtergrond van de meningen van de onder-vraagden omtrent verdergaande samenwerking in de aan- en verkoopsector, de voorkeur voor kringcoöperaties, de opvattingen over de wenselijkheid van samenwerking van de eigen coöperatie in een ruimer verband, de service en voorlichting bij eventuele concentratie in de aan- en verkoopsector. Verder dient te worden gelet op de aard van de naar voren gebrachte argumenten, en op de posities welke binnen de huidige aan- en verkoopcoöperatie worden ingenomen: wat de leidinggevendenden (bestuur, directie) betreft moet worden gelet op de functies; ten aanzien van de leden zou onder meer gestreefd dienen te worden naar een voortbestaan van de organisatorische verhoudingen op plaatselijk niveau.

Bijlage 1.

Vragenlijst (verkorte vorm)

Naam, adres, woondorp, leeftijd, voortgezet onderwijs
Bedrijfs grootte, oppervlakte bouwland en grasland.

Deelneming aan landbouwcoöperaties

Coöperatie-lidmaatschap:

zuivelcoöperatie

aan- en verkoopcoöperatie

zuivel-annex aan- en verkoopcoöperatie

veeafzetcoöperatie

eierafzetcoöperatie

zaaizaadcoöperatie

pootgoedcoöperatie

coöperatieve aardappelmeelfabriek

" suikerfabriek

" vlasfabriek

wolfederatie

coöperatief veefonds e.d.

Gebruik van coöperaties, geen lidmaatschap: coöp. diepvriesvereniging,
werktuigencoöp. coöp. K.I.- vereniging, coöp. varkensfokvereniging, e.d.

Nevenactiviteiten: spuitwerk, veevoedingadviezen, cursussen, veekeur-
ingen, huur van werktuigen e.d.

Aankoop van o.a. kunstmest, veevoer, brandstoffen, werktuigen, vee,
zaaizaad, pootgoed, bestrijdingsmiddelen.

Verkoop van o.a. granen, stro, melk, aardappelen, suikerbieten, hooi,
eieren, vlas, wol, rundvee, varkens, pluimvee.

Houding tegenover coöperatie in het algemeen.

Voor- of "tegenstander".

Coöperatie of particuliere handel als de sterkste in de zuivelsector;
motieven.

Coöperatie of particuliere handel als de sterkste in de aan- en verkoop-
sector; motieven.

Samenwerking in de coöperatie

1. Zuivelsector:

Samenwerking in het algemeen voor- en/of nadelen.

Zuivelplan gelezen en/of voorlichtingsbijeenkomst bijgewoond.

Houding t.o.v. zuivelplan; redenen. Zuivelplan op den duur.

Top- of kringcoöperatie.

Melkprijs bij concentratie; redenen.

Houding t.o.v. melkontvangstation; redenen.

Samenwerking in zuivel voor de eigen zuivelcoöperatie; redenen.

Zuivelfabriek uit de plaats verdwijnen.

Bestuursvoorstel omtrent samenwerking in de zuivel.
Informatie door bestuur inzake gang van zaken in de zuivel.
Controlemogelijkheid op de eigen zuivelcoöperatie, en op de top- of kringcoöperatie.
Vergaderingbezoek van de zuivelcoöperatie.
Betekenis van bestuursfunctie bij concentratie.
Resterende of nieuwe activiteiten na concentratie in de zuivelsector.

2. Aan- en verkoopsector:

Samenwerking in het algemeen; voor en/of nadelen;
Top- of kringcoöperatie in de aan- en verkoopsector.
Concentratie in de aan- en verkoop voordeliger of onvoordeliger; redenen.
Fabricage mengvoeders overdragen.
Service en voorlichting bij concentratie in de aan- en verkoopsector; redenen.
Samenwerking in de aan- en verkoop voor de eigen coöperatie; redenen.
Aan- en verkoopcoöperatie uit de plaats verdwijnen.
Bestuursvoorstel omtrent samenwerking in de aan- en verkoopsector.
Informatie door bestuur t.a.v. gang van zaken in de aan- en verkoopsector.
Controlemogelijkheid op de eigen aan- en verkoopcoöperatie, en op de top- of kringcoöperatie.
Vergaderingbezoek van de aan- en verkoopcoöperatie.
Betekenis van bestuursfunctie bij concentratie.
Resterende of nieuwe activiteiten na concentratie in de aan- en verkoopsector.

Bijlage 2. Mening van leiding en leden omtrent verdere samenwerking in de zuivel naar zuivelcoöperaties als A- of B-lid (in procenten)

Mening van onder- vraagden	Zuivelcoöperatie A-lid		Zuivelcoöperatie B-lid	
	leiding	leden	leiding	leden
Voor samenwerking	50	39	63	53
Tegen samenwerking	36	36	24	31
Geen mening	14	25	13	16
Totaal	100	100	100	100

Bijlage 3. Mening van leiding en leden over het zuivelplan bij zuivelcoöperaties als A- of B-lid (in procenten)

Mening van onder- vraagden	Zuivelcoöperatie A-lid		Zuivelcoöperatie B-lid	
	leiding	leden	leiding	leden
Voor zuivelplan	34	37	24	36
Tegen zuivelplan	64	40	69	46
Geen mening	2	23	7	18
Totaal	100	100	100	100

Bijlage 4. Mening van leiding en leden t.a.v. top- of kringcoöperatie bij zuivelcoöperaties als A- of B-lid (in procenten)

Mening van onder- vraagden	Zuivelcoöperaties A-lid		Zuivelcoöperaties B-lid	
	leiding	leden	leiding	leden
Topcoöperatie	27	30	15	18
Kringcoöperatie	61	26	72	43
Geen van beide	12	29	13	30
Geen mening	-	15	-	9
Totaal	100	100	100	100

Bijlage 5. Mening van leiding en leden omtrent de melkprijs na eventuele concentratie bij zuivelcoöperaties als A- of B-lid(in procenten)

Mening van onder-vraagden	Zuivelcoöperaties A-lid		Zuivelcoöperaties B-lid	
	leiding	leden	leiding	leden
Hogere melkprijs	30	30	13	30
Gelijke melkprijs	25	24	35	29
Lagere melkprijs	14	10	20	16
Geen mening	31	36	32	25
Totaal	100	100	100	100

Bijlage 6. Mening van leiding en leden omtrent de wenselijkheid van samenwerking van de eigen zuivelcoöperatie bij coöperaties als A- of B-lid(in procenten)

Mening van onder-vraagden	Zuivelcoöperaties A-lid		Zuivelcoöperaties B-lid	
	leiding	leden	leiding	leden
Samenwerking gewenst	39	32	50	29
Samenwerking niet gewenst	59	48	48	50
Geen mening	2	20	2	21
Totaal	100	100	100	100

Bijlage 7. Opvatting van leiding en leden t.a.v. een melkontvangstation bij zuivelcoöperaties als A- of B-lid (in procenten)

Mening van onder-vraagden	Zuivelcoöperaties A-lid		Zuivelcoöperaties B-lid	
	leiding	leden	leiding	leden
Voor melkontvangstation	84	69	89	80
Tegen melkontvangstation	16	18	8	7
Geen mening	-	13	3	13
Totaal	100	100	100	100

Bijlage 8. Mening van leiding en leden t.a.v. opheffing van de plaatselijke zuivelfabriek bij zuivelcoöperaties als A- of B-lid

Mening van onder-vraagden	Zuivelcoöperaties A-lid		Zuivelcoöperaties B-lid	
	leiding	leden	leiding	leden
Opheffing niet gewenst	70	67	58	48
Opheffing geen bezwaar	30	32	36	43
Geen mening	-	1	6	9
Totaal	100	100	100	100

Bijlage 9. Geraadpleegde literatuur

- | | | |
|---|------|---|
| Abbing, C.Ph. | 1953 | Coöperatie in de dorpsgemeenschap, I t/m IV, Mededelingen Centraal Bureau, blz. 36, 49, 60 en 70. |
| Abma, E | 1956 | Boer en coöperatie in Nederland deel I, "De coöperatieve gezindheid", Wageningen. |
| Abma, E | 1958 | Boer en coöperatie in Nederland deel II, "Coöperatieve en niet-coöperatieve boeren", Wageningen. |
| Abma, E | 1962 | Leiding en leden in landbouw-coöperaties, Meppel. |
| Abma, E, Franssens, D.H. en Hofstee, E.W. | 1956 | Boer en coöperatie in Zelhem, Wageningen. |
| Boerderij, De | 1964 | De boer moet blijven meebeslissen. |
| Bommel van Vloten, J.M. van | 1955 | Coöperatieve integratie en concentratie, Mededeling Centraal Bureau, januari. |
| Boyenga, Tj.W. | | De start van de D.O.M.O. |
| Brussee, C.B.O. | 1967 | Analyse van de gegevens verzameld in coöperatiestatistiek, in "Coöperatie" blz. 46-60. |
| Commissies van goede diensten | 1960 | Het concentratievraagstuk in de Groningse zuivelindustrie. |
| Commissie Zuivelplan Drenthe | 1950 | Zuivelplan Drenthe 1950 |
| Commissie Zuivelplan Drenthe | 1955 | Zuivelplan Drenthe 1955. |
| Commissie Zuivelplan Drenthe | 1960 | Zuivelplan Drenthe 1960 |
| Commissie Zuivelplan Drenthe | 1964 | Zuivelplan Drenthe 1964 |
| Frietema, H.J. | 1958 | Over de concentratie in de coöperatie, 4 dec. blz. 621. Groente en Fruit. |
| Frietema, H.J. | 1960 | Organisatorische aspecten van het concentratievraagstuk in "Concentratie bij coöperaties", 's-Gravenhage. |
| Frietema, H.J. | 1961 | Alweer.....concentratie, in Coöperatie, 1961, blz. 146-147. |

Bijlage 9. 1e vervolg. Geraadpleegde literatuur

- | | | |
|--|------|---|
| Geluk, J.A. | 1958 | Vraagstukken in verband met de ontwikkeling der zuivelcoöperatie in Officieel Orgaan der F.N.Z., 21-5 en 6-6. |
| Groffen, W.H. | 1964 | Besluitvorming in de besturen van landbouworganisaties. |
| Hidding, F. | 1965 | De coöperatieve aan- en verkoop in de nabije toekomst, in: "Boerhoorn", blz. 1-4. |
| Homan, J. | 1957 | Concentratie bij de coöperatieve landbouwindustriën, Assen. |
| Houben, L.J. | 1960 | De strijd om de coöperatieve zuivelfabriek te Beek, scriptie te Wageningen, niet voor publicatie. |
| Kok, W.J. | 1955 | De aan- en verkoopcoöperatie in de Veenkoloniën, in "Mededelingen Centraal Bureau", januari, blz. 14 e.v. |
| Loman, A. | 1961 | Concentratie in de coöperatieve aankoop, in "Coöperatie", blz. 6-8. |
| Mertens, C.G.A. | 1965 | Toekomstige ontwikkelingen in de landbouwcoöperatie, in "Coöperatie", blz. 174-176. |
| Minderhoud, G. | 1949 | Landbouwcoöperatie in Nederland, Wageningen. |
| Nationale Coöperatieve Raad | | Jaarverslagen 1965 en 1966 |
| Nationale Coöperatieve Raad | 1966 | Coöperatie in Nederland, 's-Gravenhage. |
| Netten, J.F.van | 1960 | Het coöperatieve bedrijf en de toenemende concentratie in "Concentratie bij coöperaties", 's-Gravenhage. |
| Rapport van de werkgroep ter bestudering van de organisatorische verhoudingen tussen de Drents-Groninger Zuivelbond en D.O.M.O.-Bedum, Assen | 1966 | |

- | | | |
|----------------------|------|--|
| Rintelen, P. von | 1965 | Konzentration und Spezialisierung in der Landwirtschaft, München. |
| Roosenschoon, C.F. | 1962 | De zuivelcoöperatie in het noorden van Nederland, in "Off. Orgaan der F.N.Z.", extra nummer, mei. |
| Schelhaas, H. | 1958 | De taak der zuivelcoöperatie in de moderne tijd, in Off.Orgaan der F.N.Z., 29 oktober, blz. 863 - 865. |
| Schelhaas, H. | 1964 | Samenwerking in de zuivelindustrie: een nog te weinig begrepen noodzaak, in "De Boerderij", 26 februari. |
| Stuyvenberg, J.H.van | 1951 | Consequenties van de vorming van centrale organisaties op coöperatief gebied, 's-Gravenhage. |
| Thurlings, Th.L.M. | 1960 | Het concentratievraagstuk in "Concentratie bij coöperaties", 's-Gravenhage. |
| Tybout, C.R. | 1965 | Recente ontwikkelingen in de Nederlandse landbouwcoöperatie, in "Coöperatie". |
| De Widt, R.A. | 1965 | De leiding van landbouwcoöperaties, in: "Landbouwkundig Tijdschrift", blz. 1106-1113. |
| De Widt, R.A. | 1966 | De verhouding lid-coöperatie bij de grote coöperatieve vereniging, Assen. |